

INDIAN SOCIAL & RESEARCH FOUNDATION, AKOLA

KALA MAHAVIDYALAYA MALKAPUR, AKOLA

(Accredited By NAAC With "B" Grade)

MIDC Phase 2, Near Railway Gate, V.H.B. Colony Malkapur Tq. Dist. Akola

Affiliated to S.G.B. Amravati University, Amravati

Email: - arts.60@rediffmail.com

Web: www.artscollegeakola.in

COLLEGE CODE: - 231

Mob no. 9923636465 / 8380854428

Hon. Shri Dr. D. H. Pundkar
President

Dr. G. S. Pande.
Principal

1.2: Academic Flexibility

1.2.1: Number of Certificate/Value added courses offered and online courses of MOOCs, SWAYAM, NPTEL etc. (where the students of the institution have enrolled and successfully completed during the last five years)

Syllabus and Admission Forms of The Add on course

Sr.No	Particulars	Page No
1	Declaration	02
2	Syllabus Ethics in Political science 2023-24	3-22
3	Admission Form Ethics in Political science 2023-24	23
4	Time Table Ethics in Political science 2023-24	24-25
5	Syllabus Freedom Struggle in Akola District 2023-24	26-29
6	Admission Forms of Freedom Struggle in Akola District 2023-24	30-35
7	Syllabus Ethics in Political science 2022-23	36-55
8	Syllabus Ethics in Political science 2021-22	56

INDIAN SOCIAL & RESEARCH FOUNDATION , AKOLA
KALA MAHAVIDYALAYA MALKAPUR, AKOLA

(Accredited By NAAC With "B" Grade)
MIDC Phase 2, Near Railway Gate, V.H.B. Colony Malkapur Tq. Dist. Akola
Affiliated to S.G.B. Amravati University, Amravati

Email:- arts.60@rediffmail.com
COLLEGE CODE :- 231

Web : www.artscollegeakola.in
Mob no. 9923636465 / 8380854428

Hon. Shri Dr. D. H. Pundkar
President

Dr. G.S. Pande.
Principal

Date: 18/09/2024

Declaration

This is to declare that the information report, true copies,
numerical data etc furnished in this file as supporting documents is
verified by IQAC and found correct.

G.S. Pande
Principal,
Kala Mahavidyalaya,
Malkapur, Akola (MH)

Syllabus Ethics in Political science 2023-24

संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती. संलग्नीत व
इंडीयन सोशल अँड रिसर्च फाऊंडेशन अकोला, द्वारा संचालित
कला महाविद्यालय मलकापूर, अकोला.
(NACC 'B'श्रेणी)

राज्यशास्त्र विभागद्वारा आयोजित त्रिमासिक अभ्यासक्रम
'राज्यशास्त्रातील नीतीमूल्ये'

संयोजक

डॉ. दिलीप हरिश्चंद्र सूर्यवंशी
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख
कला महाविद्यालय मलकापूर, अकोला.

मार्गदर्शक

डॉ. गिताली श. पांडे
प्र. प्राचार्या, कला महाविद्यालय मलकापूर, अकोला

सत्र 2023-2024

प्रस्तावना

राज्यशास्त्र विभाग कला महाविद्यालय मलकापूर, अकोला कृत "राज्यशास्त्र नीती मूल्ये" हा अभ्यासक्रम लागू करताना अत्यंत समाधान वाटत आहे. आज शिक्षण क्षेत्रात अनेक घडामोडी होताना दिसून येत आहेत. विद्यार्थ्यांना रोजगाराभिमुख शिक्षण मिळावे, त्यांच्यातील कलागुणांना, कौशल्यांना वाव मिळावा, त्याचा विकास व्हावा या दृष्टीने शासन स्तरावरून अनेक प्रयत्न होताना दिसून येत आहेत, जेणेकरून विद्यार्थी स्वतःच्या पायावर उभा राहू शकेल, स्वयं रोजगार निर्माण करू शकेल, हा हेतू त्या पाठीमागे आहे. हे सर्व करीत असताना समाजात शांतता, परस्पर बंधुता, विश्वास, सहकार्य इत्यादी मूल्यांची जपणूक होणे हेही अत्यंत आवश्यक आहे. कारण कुठल्याही चांगल्या उपक्रमाचं मूळ उद्दिष्ट तेच असतं. त्यादृष्टीने विषयाचा अभ्यास करता करता सोबतच त्यांच्यामध्ये मानवी जीवन मूल्यांबद्दल कुतूहल, जिज्ञासा निर्माण करणे, त्यांचे स्वरूप व फायदे/ तोटे विद्यार्थ्यांना समजावून सांगणे, एक चांगला विचार विद्यार्थ्यांना देणे, जेणे करून त्यांचे व्यक्तिमत्त्व परिपक्व होण्यास दिशा मिळू शकेल हा या अभ्यासक्रम सुरू करण्यामागचा उद्देश आहे. त्या दृष्टीने या अभ्यासक्रमाची रचना करण्यात आली आहे. या अभ्यासक्रमात एकूण दहा युनिट समाविष्ट केलेले आहेत. हे युनिट विद्यार्थ्यांना जीवन जगण्यासाठी, यशस्वी बनण्यासाठी आणि समाजाप्रती, देशाप्रती निष्ठा तयार होण्यासाठी जे मूल्ये आवश्यक आहेत त्यावर आधारित आहेत. या युनिटमध्ये त्या त्या मूल्यांची माहिती, ते जीवन जगण्यासाठी कसे आवश्यक आहेत हे समजावून सांगितले आहे. यासाठी या अभ्यासक्रमाचे रचानाकार प्रा. डॉ. दिलीप सूर्यवंशी यांनी अतिशयसोप्या व सुलभ पद्धतीने ही माहिती दिली आहे. वेळोवेळी वर्तमानातील संदर्भ त्यात समाविष्ट केले आहेत. त्यामुळे विद्यार्थ्यांना त्याचे आकलन होण्यास मदत होते. अतिशय मेहनतीने व बारकाईने प्रा. डॉ. दिलीप सूर्यवंशी यांनी हा अभ्यासक्रम तयार केलेला आहे. हा अभ्यासक्रम यशस्वीपणे राबवला आहे. यापुढेही राबवण्याचा मानस आहे. या अभ्यासक्रमाचा फायदा जास्तीत जास्त विद्यार्थ्यांना व्हावा आणि एक चांगला समाज व पर्यायाने चांगले राष्ट्र निर्मितीस हातभार लागावा यासाठी त्यांना शुभेच्छा देते.

मार्गदर्शक

प्र.प्राचार्या, डॉ. गीताली श पांडे,

कला महाविद्यालय मलकापूर, अकोला.

G. S. Paunde
Principal,
Kala Mahavidyalaya,
Malkapur, Akola (MH)

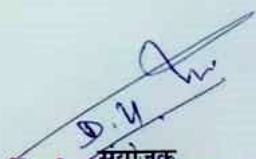
कला महाविद्यालय मलकापूर, अकोला.

राज्यशास्त्रातील नीतिमूल्ये (नैतिकमूल्यांवर आधारित त्रिमासिक अभ्यासक्रम)

या विशेष वर्गात विद्यार्थी आणि युवक-युवती तसेच इतर जनसामान्य यांना प्रवेश देण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. सर्वसामान्य युवक-युवती व विद्यार्थी यांना अभ्यासक्रमाव्यतिरिक्त विषयाशी संबंधित दैनंदिन जीवनामध्ये विचार, आचरण आणि व्यवहार यामध्ये ज्या गोष्टी / मूल्ये संत साहित्यातून उपयोगी ठरतात, त्या ग्रंथ आणि महापुरुषांची चरित्रे यातून देण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. सदर वहीत दर सोमवारला घेण्यात आलेल्या आभासी वर्गात उपस्थित असलेल्या विद्यार्थ्यांची स्वाक्षरी नमुद केलेली आहे. विद्यार्थी जीवनात बदल, आकार देण्याचा एक प्रयत्न आम्ही करित आहोत.

(कला महाविद्यालय मलकापूर, अकोला. दिनांक 16 ऑगस्ट 2023 ते 15 ऑक्टोबर 2023 पर्यंत हा वर्ग आभासी पध्दतीने घेण्यात आला आहे.)

संयोजक
Head of the Department
Department of Political Sci.
Kala Mahavidyalaya Malkapur, Akola
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख

कला महाविद्यालय मलकापूर, अकोला.

अनुक्रमणिका
अभ्यासक्रम 'राज्यशास्त्रातील नीतीमूल्ये'

1. क्र.	पाठाचे नाव	पृष्ठ क्र.
	प्रस्तावना	
	युनिट -1	
1)	पाठ-1 निरीक्षण व अवलोकन	
2)	पाठ-2 व्यक्ति विकास	
	युनिट -2	
3)	पाठ-3 व्यक्तिमत्व विकास व ध्येय निर्धारण	
4)	पाठ-4 श्रम साधना, कर्मण्यवाद आणि कष्ट करण्याची प्रवृत्ती	
	युनिट -3	
5)	पाठ-5 अधिकारापेक्षा कर्तव्यावर भर	
6)	पाठ-6 स्वच्छता आणि नीटनेटकेपणा	
	युनिट -4	
7)	पाठ-7 वैज्ञानिक दृष्टीकोन	
8)	पाठ-8 भारतीय संस्कृतीचा स्वीकार व राष्ट्रभक्ती	
	युनिट -5	
9)	पाठ-9 निसर्गमित्र बना !	
10)	पाठ-10 शासकीय धोरण , उपक्रम यांची आवड व सहभागीत्व	

निरिक्षण आणि अवलोकन

‘व्यक्तिमत्व घडत असतांना निरिक्षण आणि अवलोकन याला महत्व देणे गरजेचे आहे. मनुष्य ज्या वातावरणाचा स्वीकार जगण्यासाठी करतो, तेथील निरिक्षणाचा व त्यावरून अवलोकनाचा फार मोठा प्रभाव त्याचे विचार, आचार आणि वर्तनावर पडत असतो, त्यामुळे निरिक्षणाला आणि त्यावरील अवलोकनाला महत्व देणे गरजेचे ठरते.

सोप्या भाषेत आपण याला सभोवताली पाहणे व त्याचा विचार करून त्या पद्धतीने वागणे असा घेऊया. आपण आपल्या अवतीभोवती जे घडत आहे. त्याचा बारकाईने अभ्यास केला, अथवा नुसते पाहणे जरी सुरु ठेवले तरी आपल्या लक्ष्यात येते की, आपण कोणत्या पद्धतीने जीवन जगून जीवनमान उंचावू शकतो ? आपले हित अहित कशात आहे ? त्यामुळे सतत सभोवतालचे - निरीक्षण व त्यावरून अवलोकन करणे गरजेचे आहे.

आज मात्र आपण जे जीवन जगत अहोत, ज्या वातावरणात आपण ज्या घटना पाहतो, त्या घडणे आपल्या हातात नसले तरीही त्यावर उपाय करणे, हे आपल्या हातात जरूर आहे. त्यासाठी निरिक्षण व त्यावरून अवलोकन महत्वाचे ठरते.

1. महात्मा गांधी बालपणी वार्डट मुलांच्या संगतीला लागले होते, हे आपण पाहीले आहे. मात्र त्यांनी ज्यावेळी ‘राजा हरीशंकर’ हा सिनेमा पाहिला तेव्हा त्यांच्या विचारात व वर्तनात बदल घडून आला आहे. थोडक्यात त्यांनी ‘राजा हरिशंकर’ यांच्या सत्यनिष्ठ जीवनाचे सिनेमा रूपाने निरिक्षण केले व ते आत्मसात करण्याचा प्रयत्न केला.
2. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर अत्यंत तुटपुंज्या साधनांद्वारे व प्रतिकूल परिस्थितीत शिक्षण प्राप्त करून घेतात . अनेक पदव्या मिळवतात, ते त्यांच्या अंगी असलेल्या अवलोकन गुणामुळेच आहे.

त्यामुळे आपण आपल्या प्राप्त परिस्थितीत अत्यंत जागृक राहून निरिक्षण व त्यावरून अवलोकनाची क्षमता मिळवली पाहिजे. निरिक्षण व त्यांचे अवलोकन ही अशी साधने आहेत की, ज्यांचा उपयोग करून आपण आपले जीवन सुखकर करू शकतो. मात्र, असे निरिक्षण व त्याचे अवलोकन करतांना या गुणांची जोपासना सुद्धा आपल्याला करावी लागेल, त्यासाठी प्रयत्न करणे गरजेचे आहे.

पाठ -2 व्यक्ति विकास

मागील पाठात आपण निरिक्षण व अवलोकन या गुणांची जोपासना करण्याचे ठरविले आहे. ते कशासाठी करावेत? व का करावेत? याचा आढावा आपण घेऊया.

मानवी स्वभाव आणि मानवी वर्तन हे जीवन सुखकर बनवण्याचा प्रयत्न करीत असतात. म्हणजेच सुखाच्या शोधात किंवा सुख उपभोग घेण्यासाठी तत्पर असते.

"संपुर्ण व्यक्ती विकास झाला म्हणजे संबंधित व्यक्तिला सुख मिळाले", असे आपण सर्वसाधारणपणे म्हणतो. परंतु आपण जर खरे पाहिले तर लक्ष्यात येते की, संपुर्ण जगात असा कोणताच मनुष्य किंवा जीव नाही की जो सर्व सुखी आहे. "म्हणजे काय व्यक्तित्वाचा पुर्ण विकास झाला आहे, असे आपण म्हणू शकत नाही. मात्र एका मानवी अवस्थेतून दुसऱ्या अवस्थेत मनुष्य वा व्यक्ति प्रगती करतांना आपण भौतिक विकास किंवा भौतिक प्रगती झाली असे म्हणू शकतो. परंतु खऱ्या अर्थाने व्यक्ति विकास घडून येण्यासाठी 'आंतरिक प्रगती' होणे आजच्या काळात गरजेचे झाले आहे.

प्रचंड वाढलेले शहरीकरण, सामाजिकीकरण, संस्कृतीत झालेला बदल, जागतिकीकरण यामुळे मानवी भौतिकविकास घडून आला आहे. मात्र 'आंतरिक व्यक्ति विकास' मागे पडत चाललेला दिसून येतो. आंतरिक विकास मागे पडल्यामुळे आत्मविश्वासाचा अभाव, भिती, मनाची दुर्बलता, कमीपणाची जाणीव यागोष्टी मानवी मनात घर करून आहेत. ज्याला आपण डिप्रेसन असे म्हणतो, हे आपण पाहत आहोत. तरी देखील त्यावरील निश्चित उपाययोजना आपल्याला मिळालेली दिसत नाही. व्यक्ति विकास घडत असतांना आंतरिक प्रगती म्हणजे आंतरिक विकास होणे गरजेचे आहे. त्याला कोणत्या गोष्टी कारणीभूत आहेत, ते पाहूया.

1. सामाजिकीकरणात झालेला बदल :-

व्यक्ति, कुटुंब, समुह, गांव, शहर, राज्य या संकल्पनेतून मनुष्य घडत असतो, परंतु सामाजिकीकरणामुळे विभक्त कुटुंब, एकटे राहण्याची मानसिकता, सामाजिकीकरणाला बाधक ठरू लागली आहे. त्यामुळे परस्पर संवाद, देवाण - घेवाण यातून होत जाणारी व्यक्तित्वाची आंतरिक प्रगती थांबलेली दिसून येते.

2. संस्कृतीत झालेला बदल व पाश्च्यात्यांचे अंधानुकरण :-

जागतिकीरणातुन निरनिराळे समाज एकत्र आलेत. सहाजिकच त्यांच्यात विचार - आचार याची देवाण - घेवाण झालेली दिसुने येते. मात्र तरीही ही विचारांची देवाण - घेवाण फक्त भौतिक विकास यापूरती मर्यादीत राहिली आहेत. त्यामुळे 'आंतरिक विकास' झाला नाही. या सर्वांमुळे आपण आपली संस्कृती, संस्कृतीतील संसाधने आणि आपले मुळ विचारमूल्ये यापासून दुर जाऊन आत्मविश्वासाचा अभाव, भिती, डिप्रेसन, मनाची दुर्बलता, मेहनत न करण्याची प्रवृत्ती, एकलकोंडेपणा, व्यसनाधिनता, स्पर्धात्मकता यांना बळी पडलेले आहेत. त्यामुळे आपल्याला जर पुर्ण विकसित व्हायचे असेल तर आपली स्वतःची आंतरिक (मनाची) प्रगती समजून घेऊन विकास करावा लागेल. यासाठी आपण आपल्या संत, महापुरुष यांचे विचार यांना जवळ केले पहिजे; तरच आपल्या मनाची प्रगती होऊन आपण खऱ्या अर्थाने 'व्यक्ति विकासाकडे वाटचाल करू शकतो.

व्यक्तिमत्व विकास व ध्येय निर्धारण

मागील पाठांत आपण व्यक्तिमत्व विकासाकडे वाटचाल करण्यासाठी आंतरिक प्रगती किंवा विकास याची आवश्यकता असते, याची माहिती पाहिली. या पाठात आपण आंतरिक प्रगती करतांना व्यक्तिमत्व विकास कसा घडून येतो, याची माहिती घेऊया.

या पुर्वीच आपण पाहिले की, आपली भौतिक प्रगती होणे म्हणजे आपला आत्मिक विकास झाला असे म्हणता येणार नाही. तर तो कसा करावा किंवा व्यक्तिमत्व विकास घडवून आणतांना आपण कोणत्या तत्वांवर लक्ष केंद्रीत करावे, हे महत्वाचे आहे. त्याचा आढावा पुढील प्रमाणे घेऊया.

1. आत्मविश्वास :-

आपला आत्मविश्वास जर मजबूत असेल तर आपण जीवनात प्रत्येक ठरवलेले ध्येय गाठू शकतो, हे लक्षात घेतले पाहिजे. त्यासाठी आपण सकारात्मक विचार करून आचरणात आणणे गरजेचे आहे. ज्याला आपण सकारात्मकता (Positivity) असे म्हणतो. सकारात्मकता ही विचार आणि, आचार या दोन्ही बाजूंनी असली पाहिजे त्यासाठी महात्मा गांधी अंतःकरणशुद्धीचा मार्ग सांगतात. अशी अंतःकरणशुद्धी आपल्याला सत्य मार्गाने प्राप्त होऊ शकते आणि हीच सत्यता आचरणात व वर्तन शुद्धीवर भर देत असते, असे महात्मा गांधी म्हणतात.

डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर सुद्धा आपणास प्रामाणिकतेचा मंत्र सांगतात. आपण जीवनात जर निष्ठा म्हणजेच प्रामाणिकता ठेवली, तर आपले जीवन अधिक सुखकर बनण्यास मदत होईल, असे ते आपल्याला वारंवार सांगतांना, त्यांच्या विचारावरून दिसून येते.

धोडक्यात, आपल्या जीवनात, म्हणजेच विचारात व वर्तनात जर सत्यता, निष्ठा किंवा प्रामाणिकता आणली तर आपण जीवन जगण्याचा हा जो मार्ग निवडला आहे, त्यात अधिक उत्साह आपणास दिसून येईल, आणि हा उत्साह म्हणजेच आपल्या जवळ येत असलेला आत्मविश्वास होय. आपण दैनंदिन जीवन जगत असताना एक विद्यार्थी, एक नागरिक म्हणून पुढे येताना आपली आपल्या जीवनाप्रती प्रगती, प्रामाणिकता व निष्ठा असली पाहिजे. आपण जे काम करतो, जे आचरण ठेवतो त्यात निष्ठा असेल तर उशीरा का होईना, ते काम हळूहळू मोठे ध्येय गाठते.

निष्ठा आणि प्रामाणिकता असेल तर व्यक्ती आपल्या कर्तव्याप्रती सत्यनिष्ठ होवून कार्य करीत राहील. त्यामुळे अप्रामाणिकता दूर होऊन आधुनिक काळातील भ्रष्टाचार, लाच लुचपतपणा यांना आळा बसेल. एक चांगला नागरिक आणि व्यक्ती म्हणून समाजात वावरत असताना, तो आत्मविश्वासाने जीवन जगत राहील. धोडक्यात आपला व्यक्तिमत्व विकास घडवून येण्यासाठी आपल्याला अंगी आत्मविश्वास निर्माण होणे गरजेचे आहे.

आपले ध्येय गाठण्यासाठी देखील असा आत्मविश्वास आवश्यक असून त्यातून आपला व्यक्तिमत्व विकास तर घडून येईलच, पण आपण जीवनात जे ध्येय ठरविले आहे, ते प्राप्त करण्यास मदत मिळेल. ज्याप्रमाणे ध्येय गाठण्यासाठी मेहनत व त्यातील साधनांप्रती कर्तव्य निष्ठेची आवश्यकता भासते, तसेच त्या कार्याप्रती किंवा कर्तव्याप्रती निष्ठा आणि स्वतःशी विश्वास बाळगणे देखील गरजेचे असते. डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर

महणतात, 'आपण कार्य किती करतो याला महत्त्व नसून ते करीत असताना, आपली निष्ठा किती आहे, याला महत्त्व आहे. निष्ठा बाळगून केलेले कोणतेही कार्य आत्मविश्वास निर्माण करते, म्हणून आपल्या व्यक्तिमत्त्वाचा विकास तर घडून येतोच, पण त्याबरोबर आपले ध्येय गाठण्यास देखील मदत मिळते.

श्रम साधना, कर्मण्यवाद आणि कष्ट करण्याची प्रवृत्ती

व्यक्तिमत्त्व विकास घडवून आणताना दुसरा मूल्यवान मार्ग म्हणजे श्रमसाधना करणे होय, अर्थात आपल्याला दिलेले किंवा आपण स्वीकारलेले कर्म, कार्य करीत राहणे, यात मेहनत, कष्ट करण्याची तयारी आपल्यामध्ये निर्माण होणे गरजेचे आहे.

महात्मा गांधीजींच्या मते, मनुष्य केवळ भाकरीवर जगणारा जीव नाही तर ज्ञानप्राप्ती हे सुध्दा त्याचे लक्ष आहे, सृष्टीतील प्रत्येक जीव हा श्रम करून जगत असतो. श्रम न करता जगणे म्हणजे पाप आहे, अशी आपली भारतीय संस्कृती सांगते. सर्वांनी जर आपल्या गरजेपुरते श्रम केले तर व्यक्तिमत्त्व विकासासाठी ते पूरक ठरेल. कष्ट करण्याची प्रवृत्ती मानवामध्ये असणे, हे जिवंतपणाचे लक्षण आहे. गांधींच्या मते, श्रमसाधना केल्याने आपल्याला उपजीविकेचे साधन उपलब्ध होईलच, पण त्यासोबतच आपला व्यक्तिमत्त्व विकासही घडून येईल. श्रम करणे म्हणजेच 'यज्ञ करणे होय'. सर्वांनी श्रम साधनेला महत्त्व दिल्याने गरीब-श्रीमंत असा भेद राहणार नाही. आपल्या भारतीय संस्कृती आणि धर्मग्रंथांमध्ये श्रमसाधना किंवा कर्मण्यवाद याला यज्ञ म्हटले आहे.

वरील श्रम साधनेचा किंवा कर्मण्यवादाचा आधुनिक अनुषंग घेतल्यास, आपणास असे दिसून येते की, अंग मेहनत, शारीरिक श्रम हे जसे आजच्या वर्तमान युगात स्वास्थ्य, आरोग्य ठेवण्यासाठी उपयोगी आहेत, तसेच ते व्यक्तिमत्त्व विकासासाठी देखील महत्त्वाचे ठरते. कुठल्याही शाळा, महाविद्यालय यातून शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांनी अभ्यासुवृत्ती ठेवून त्यासाठी मेहनत घेणे गरजेचे ठरते. आजचा काळ हा स्पर्धात्मक असल्याने आपले ध्येय, लक्ष कोणते आहे ते ठरवून त्यासाठी परिश्रम घेण्याची तयारी ठेवावी लागेल. तसेच शिक्षण पूर्ण झाल्या नंतरही / किंवा पदवी मिळाल्यानंतरही स्वतः श्रम साधनेचा मंत्र कायम स्वतः मध्ये रुजविणे आवश्यक आहे.

शारीरिक श्रम किंवा कष्ट करण्याची प्रवृत्ती अंगी रुजविणे गरजेचे असून त्यासाठी महाविद्यालय स्तरावरील (NSS / NCC) यासारखे उपक्रमात सहभागी व्हावे. आपली कौटुंबिक पार्श्वभूमी लक्षात घेऊन आई-वडील यांना घरकामात मदत करणे, घरातील शेतकाम किंवा इतर संसाधनात सहभागी होणे, आवश्यक आहे. आपण लहान-मोठे काम स्वीकारून त्यातून आपल्या कुटुंबाला आर्थिक हातभार कसा लागेल यासाठी प्रयत्नशील राहिले पाहिजे.

श्रम साधनेतून शारीरिक आरोग्य देखील चांगले राहण्यास मदत मिळते. शारीरिक श्रम केल्यास शरीराचा व्यायाम होऊन शारीरिक क्षमता वाढेल. शारीरिक श्रम केल्यास इतर अनावश्यक श्रम करण्याची आवश्यकता भासणार नाही. लक्षात ठेवा, विद्यार्थी मित्र हो!, साधना ही बौद्धिक व शारीरिक दोन्ही असणे गरजेचे आहे. बौद्धिक श्रमसाधना म्हणजेच वाचन, मनन आणि चिंतन यावर भर देणे होय. विद्यार्थी जीवनाला आयाम देण्यासाठी हे तिन्हीही गुण आवश्यक असून त्यातून आपली प्रतिभा व व्यक्तिमत्त्व घडून येईल.

शारीरिक श्रम म्हणून आपण नियमित घरी, कार्यालय किंवा आपल्या कुटुंबाला उपयोगी ठरणारे शारीरिक श्रम करू शकतो. शारीरिक श्रमातून आरोग्य चांगले राहण्यास मदत मिळेल तसेच आपले स्वावलंबनही वाढेल, तेव्हा श्रमसाधना हा गुण जपण्यास आपण सर्व प्रयत्न करू या.

अधिकारापेक्षा कर्तव्यावर भर

आधुनिक काळात आपण ज्याप्रमाणे आपल्या अधिकाराप्रती जागरूक असतो, त्याचप्रमाणे आपण आपले कर्तव्य देखील जागृक राहून पार पाडले पाहिजे. आपण नेहमी अधिकार उपभोगण्या प्रति सज्ज झालेले असून कर्तव्याप्रति मात्र आपण उदासीन झालो आहोत. त्यामुळे आपली कर्तव्य भावना शून्य होऊन कर्माप्रती उदासीनता वाढलेली दिसून येते. आपल्या अंगी जर कर्तृत्व भावना असेल तर अधिकार आपोआपच सक्षम होऊ शकतात. कारण आपण आपली कर्तव्ये पार पाडताना इतरांच्या अधिकारांना स्थान देत असतो.

एक नागरिक म्हणून आपली समाजाप्रती, एक कुटुंबाचा घटक म्हणून कुटुंबाप्रती आपली कर्तव्य भावना निर्माण झाल्यास, कुटुंब आणि समाज घडवण्यास आपला हातभार लागतो. याचाच परीणाम म्हणजे एक चांगले राष्ट्र उभे राहण्यास मदत मिळते.

यासाठी मी आपणास जपान या राष्ट्राचे उदाहरण देऊ इच्छितो. दुसऱ्या महायुद्धात जपान राष्ट्रावर दोन वेळा अणुबाँब स्फोट घडवून आणला होता. त्यामुळे तेथील जीवनमान पूर्णतः विस्कळीत झाले होते आणि मनुष्यहानी देखील खूप प्रमाणात झाली होती.तेथील अर्थव्यवस्था पुर्णपणे मोडून पडली होती. मात्र तेथील नागरिकांनी हळूहळू आपल्या कर्तव्याप्रती एकजुटीने जागृक होऊन आपले राष्ट्र पुन्हा उभे केले. त्यासाठी त्यातील प्रत्येक नागरिकांनी आपल्या कुटुंबात कर्तव्य भावना जागृत करून कुटुंब व समाज यांची उभारणी केली. त्याचा परिणाम असा दिसून आला की, तेथील राष्ट्रात उत्तम प्रगती, व्यवस्थितपणा, सशक्तिकरण दिसून आले आहे. या राष्ट्रातील नागरिकांनी केवळ शासनकर्त्यांनी दिलेल्या अधिकारांवर विसंबून न राहता, आपल्या कर्तव्यांना महत्त्व देऊन कुटुंब व समाज घडवून आणला आहे, हे संपूर्ण जगासाठी फार मोठे उदाहरण म्हणून सांगता येईल .

कर्तव्य पालन करताना सेवाभाव डोळ्यापुढे ठेवल्यास त्यातून कार्य करण्याची किंवा कर्तव्य पालन करण्याची प्रेरणा मिळते. ही आवड निर्माण झाल्यास विविध क्षेत्रात समाजसेवक तयार होऊन त्यांच्या हातून समाज आणि राष्ट्र यांची सेवा घडून येईल. ही सर्व जादू अधिकारापेक्षा कर्तव्य पालनावर भर दिल्यास घडून येईल, यात शंका नाही. महात्मा गांधी म्हणतात, स्वराज्य किंवा पूर्ण स्वातंत्र्य म्हणजे केवळ अधिकारांचा उपभोग घेणे असा नसून, कर्तव्य पार पाडणे असा देखील त्याचा अर्थ आहे, यात इतरांच्या प्रती असलेल्या कर्तव्य पालनाची देखील बाजू सांगितलेली आहे. हे तत्व आपल्याच प्रदेशात राहून शेजाऱ्यांसह सर्व लोकांविषयी सेवाभाव शिकविते आणि शेजाऱ्यांची सेवा करून एक प्रकारे मनुष्य आपल्या समाजाप्रती असलेल्या जगाप्रति, समाजाप्रती असलेल्या धर्माचे व कर्तव्याचे पालन करीत असतो. उदाहरणार्थ, यामुळे महात्मा गांधींनी आपल्या लोकांना स्वदेशी हा मूलमंत्र दिला होता. त्यांच्या मते स्वदेशी मध्ये निस्वार्थ सेवेच्या पालनाचा भाव असून राज्याच्या प्रति आपल्या कर्तव्य पालनाच्या सेवेचा भाव अभिप्रेत आहे.

स्वच्छता आणि नीटनेटकेपणा

व्यक्ती, कुटुंब, समाज आणि राष्ट्र यांची उभारणी करण्यासाठी स्वच्छता आणि नीटनेटकेपणा या तत्त्वांचा स्वीकार करणे तितकेच महत्त्वाचे आहे, जितके जगण्यासाठी अन्न आवश्यक समजले जाते. आधुनिक नागरिक समाजाची रचना उभी राहत असताना आपल्याला कर्म, अर्थ याबरोबरच स्वच्छता व नीटनेटकेपणा याला देखील महत्त्व देणे क्रमप्राप्त ठरते. महात्मा गांधी म्हणतात, नागरीसमाज म्हणजेच अध्यात्मिक, नैतिक व शारीरिक साधनसंपत्ती जुळवून सर्वांच्या हितासाठी काम करणे होय. म्हणजे समाज निर्मितीमध्ये शारीरिक साधनेला महत्त्व दिलेले आहे. ही शारीरिक श्रम साधना, व्यायाम करून जशी करता येते, तशीच ती शारीरिक शुद्धतेचा देखील मंत्र देत असते. शिवाय शरीर शुद्ध आणि स्वच्छ ठेवणे हे जेवढे महत्त्वाचे आहे तेवढेच आपले शरीर स्वच्छ ठेवणे देखील गरजेचे आहे. शारीरिक स्वच्छता व नीटनेटकेपणा याला महत्त्व देताना खालील बाबी लक्षात घ्याव्या.

१) पोशाख :-

आपला पोशाख स्वच्छ धुतलेला व त्याला इस्ती केलेला असावा. तो फाटलेला असेल तर व्यवस्थित शिवून घातलेला असावा. शक्यतः शाळा, महाविद्यालय येथे वावरत असताना, भडक रंगाचे, देह प्रदर्शन करणारे कपडे वापरू नये, प्रसंगानुसार पोशाख वापरण्यास प्राधान्य द्यावे.

२) व्यसनमुक्त शरीर:-

शारीरिक स्वच्छतेमध्ये निर्व्यसनी असणे हा एक गुण देखील महत्त्वाचा आहे, तोंडात सतत चघळण्यासाठी, पान -चुना, तंबाखू, गुटखा किंवा इतर कोणतेही सुपारी चघळण्याचे व्यसन असणे, मद्यपान करणे हे जसे शारीरिक दृष्ट्या धोक्याचे आहे, तसेच ते रोग्याला निमंत्रण सुद्धा आहे. समाजात व्यक्तींचे जडणघडण होताना या गोष्टी टाळाव्यात. त्यापासून दूर राहणे हे फार महत्त्वाचे ठरते. विद्यार्थी आणि सभ्य नागरिकी समाजासाठी या गोष्टी कधीही घातक ठरतात.

३) बोलण्यातून व्यक्तिगत जडणघडण

आपण जे बोलतो त्यातून देखील आपला नीटनेटकेपणा दिसून येत असतो. आपले म्हणणे मोजक्या शब्दात मांडणे, दुसऱ्याचे ऐकून घेणे, बोलताना चांगली सभ्य भाषा वापरणे हा व्यक्तिमत्त्वाचा भाग आहे. त्यातूनच आपले विचार व आपले व्यक्तिमत्व दिसून येते. आपल्या व्यक्तिमत्व विकासाची जडण -घडण होत असते. आपला व्यक्तिमत्व विकास घडवून येताना, निर्णय घेताना हा गुण दिसून आला पाहिजे.

४) नेतृत्व निर्णयक्षमता

नेतृत्व करण्याची क्षमता हा आपल्या नेटनेटकेपणाचा अत्यंत महत्त्वाचा गुण आहे प्रत्येक कामात नियोजन व निष्ठा ठेवल्यास त्यातून निर्णय क्षमता दिसून येते. अशी निर्णय क्षमता ही नेतृत्व गुणाला पोषक ठरते. नेतृत्व गुण हा फक्त आपल्यापुरता मर्यादित न राहता इतर सहभागी लोकांच्या विकासाला हातभार लावीत

असतो. त्यामुळे त्यांच्या विकासाबरोबरच आपला ही विकास देखील घडून येतो, व आपले नेतृत्व पुढे येते. यातून आपल्या नीटनेटकेपणाचा अत्यंत महत्त्वाचा गुण दिसून येतो.

वैज्ञानिक दृष्टिकोन

जीवन जगत असताना आपल्या अवतीभवतीच्या क्रिया प्रक्रिया घटना घडत असतात त्या जाणून घेणे हा मानवी स्वभाव आहे. उपजत आपल्या जीवनात आपण नवीन नवीन गोष्टी शिकत असतो. त्या जाणून घेण्याचा प्रयत्न करीत असतो. मात्र प्रत्येक गोष्टीचे निरीक्षण करून आपण आपली जी धारणा बनवतो, किंवा मानतो तिला वैज्ञानिक दृष्टिकोन ठेवणे गरजेचे आहे. थोडक्यात जीवन जगत असताना आपण वैज्ञानिक दृष्टिकोन बाळगला पाहिजे. आपणास प्रेम, परोपकार, सहकार्य शांतता सद्भावना या गोष्टी शिकवत असताना, आणि ती मूल्य रुजवतांना, हा गुण कामी पडतो. दुसरीकडे आपल्या दृष्टीकोणासंबंधी वैज्ञानिकता बाळगण्यास सांगत असतांना, मात्र त्याबाबत मी असा सांगेल की आध्यात्मिकता किंवा नीती मूल्य शिकणे आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोन बाळगणे या दोन्ही गोष्टी परस्पर पूरक आहेत. अध्यात्म याचा अर्थ अंधश्रद्धा तर नव्हेच, परंतु त्याला वैज्ञानिक जोडही आपण देऊ शकतो. सत्य आणि नियम हा वैज्ञानिक दृष्टिकोनाचा गाभा आहे. प्रत्येक गोष्ट सत्यता पूर्ण, कसोटी व नियमन आणि नियम याची सांगड घालून स्वीकारणे, त्या संबंधित ध्येय गाठणे, हे वैज्ञानिक दृष्टिकोनाला आवश्यक आहे, त्यात विश्वास या गुणांचा अंतर्भाव होतो.

वैज्ञानिक दृष्टिकोन ठेवून कार्य करीत राहिल्यास अनेक प्रेरणा मिळतील. त्यातील काही मुद्द्यांवर आपण चर्चा करूया! मनुष्य एक जन्मतः जिज्ञासू प्रवृत्ती घेऊन आला आहे. त्याच्या अवतीभवती सतत नवीन नवीन घटना घडत असतात त्यातून त्या सिद्ध करण्यासाठी वैज्ञानिक दृष्टिकोन निर्माण होणे गरजेचे ठरते. त्या का घडल्या? कशा घडल्या?, व त्याचा परिणाम काय आहे किंवा अध्यात्म स्वीकारणे या गोष्टी अंधश्रद्धेतून कधीही बघता येणार नाही. एखादा सिद्ध झालेला प्रयोगावर आपण श्रद्धा ठेवतो याचा अर्थ आपण या गोष्टीचा स्वीकार करतो. त्यातून गोष्टीचा स्वीकार करावा असे नव्हे मांजर रस्त्याने आडवी गेली, अंगात देव देवता येणे, बुवाबाजी, भोंदूगिरी, आणि कर्मकांड या गोष्टी वैज्ञानिक पातळीवर सिद्ध होत नाही. त्यामुळे त्या अंधश्रद्धा आहेत, हे लक्षात घ्यावे. अध्यात्म हा शरीर व मन यांना ऊर्जा देणार घटक असून त्याचा कल अंधश्रद्धा वाढविणे, असा नाही तर तो वैज्ञानिक दृष्टिकोनाला पूरक ठरत असतो. अध्यात्माला फार तर आपण एक उत्तम जीवन जगण्याची प्रेरणा किंवा उपचार पद्धती म्हणू शकतो, त्यामुळे वैज्ञानिक दृष्टिकोन मजबूत होण्यास मदत मिळते. विज्ञान आणि जीवन यांची योग्य सांगड घालणे, विज्ञानाची कास धरणे, गरजेचे आहे. म्हणजे विज्ञानाने सिद्ध केलेल्या किंवा निर्माण केलेल्या गोष्टी घडून येतात. आपले विचार, ध्येय आणि चिंतन हे विज्ञानाकडे कल असणारे असावेत.

वैज्ञानिक दृष्टिकोन प्रधान शब्द असून त्याचा आपली संस्कृती मूल्य जोपासण्यास देखील तितकीच मदत होऊ शकते. शिवाय या मूल्यांना जिवंत ठेवून वैज्ञानिक दृष्टिकोन बाळगल्यास आपले जीवन सुखकर होण्यास मदत मिळेल. खरे पाहता वैज्ञानिक दृष्टिकोन हा असा गुण आहे की ज्याची जोपासना केल्याने मनुष्याला निश्चित ध्येय गाठण्यास मदत मिळेल, व त्याचा उपयोग मानवी क्षमता व व्यक्तिमत्व विकास सक्षम करण्यासाठी निश्चित होईलच.

भारतीय संस्कृतीचा स्वीकार व राष्ट्रभक्ती

हे जरी खरे असले की आपल्या अवतीभवती विज्ञान आणि जागतीकीकरणाने प्रगती करून निर्णायक सुख सोयी निर्माण केल्या आहेत. परंतु ब-याचदा अशा संस्कृतीचा विपर्यास करणाऱ्या साधनेतून मानवी समाजाची नैतिकता वाढलेली दिसत नाही, म्हणून आधुनिक पाश्चात्य संस्कृतीचा वापर हा देखील आपण आपल्या बुद्धीनुसार केला पाहिजे. ज्या गोष्टी भारतीय संस्कृतीला घातक आहेत, त्या टाळणे गरजेचे आहे. महात्मा गांधी भारतीय संस्कृतीला सभ्यता मानतात. त्यांच्या मतानुसार, जीवनाच्या साध्याला आणि 'लक्ष' ला प्राचीन आध्यात्मिक संस्कृतीशी एकरूप करण्यातच भारतीय आणि संपूर्ण समाजाचे कल्याण होऊ शकते. त्यांनी त्यासाठी मानवी जीवनात, समाजात सभ्यता, संस्कृती याचा अंतर्भाव सांगितला आहे. सभ्यता म्हणजेच मनुष्याला जीवनात मार्ग दाखविणारी वागणुकीची पद्धत होय. संस्कृतीच्या विविध अंगांशी संबंधित विचार महात्मा गांधी नी व्यक्त केले आहेत. त्याच्यामध्ये आदर्श विचार, आदर्श वर्तन, आदर्श तत्त्वाचा अंगीकार, ही भारतीय संस्कृतीची ओळख आपणास दिसून येते. आपली भारतीय संस्कृती मनुष्याला मानवी धर्म पालन करण्यासाठी मार्गदर्शन करते. त्यामुळे आपण भारतीय संस्कृतीचा स्वीकार करणे गरजेचे ठरते.

१) संस्कृतीचा स्वीकार

आपण आपल्या भारतीय संस्कृतीचा स्वीकार केला पाहिजे. आपली संस्कृती अत्यंत प्राचीन, असून ती सभ्यता रुजविण्यास सतत प्रयत्न करीत असते. तिचा आपण आपल्यापासून स्वीकार करून तिची तत्त्वे सर्वत्र रुजविण्याचे काम प्रत्येकाचेच आहे. सत्य, अहिंसा, सर्वधर्मसमभाव या गोष्टी अंमलात येतील व आपण त्यामुळे नवीन पिढीचे प्रतिनिधित्व होईल, यासाठी संस्कृतीचा स्वीकार करणे गरजेचे आहे.

२) आपला ऐतिहासिक वारसा

आपल्या ऐतिहासिक वास्तू, इतिहासात अमर झालेल्या महापुरुषांच्या स्मृती, स्मृति स्थळे हा आपला ऐतिहासिक वारसा आहे. त्यांचे जतन, संरक्षण करणे आपले कर्तव्य आहे. गड किल्ले यांच्या रक्षणासाठी, संस्कृती साठी आपण सतत जागरूक असले पाहिजे.

३) वाचन संस्कृती

'वाचाल तर वाचाल' हे ब्रीदवाक्य लक्षात घेऊन आपण वाचनाची व लेखनाची आवड जोपासणे गरजेचे आहे. निरनिराळे ग्रंथ, ऐतिहासिक ग्रंथ, विज्ञाननिष्ठ व भौतिक भौगोलिक ग्रंथ तथा कादंबरी, प्रवास वर्णन, चरित्र

लेखन यांच्या वाचनाच्या आवडीची विद्यार्थी म्हणून आपण जोपासना करावी.. यातून आपणास वाचन व लेखनाची प्रेरणा मिळेल. ही प्रेरणा आपणास जीवन योग्य पद्धतीने व सुसूत्रबद्धपणे जगण्यासाठी मदत करेल. आपणास आपल्या निर्णयक्षमता, कल्पना यांना साक्षात उतरवण्यास याची मदत होईल.

४) राष्ट्रभक्ती व बंधुता

आपल्यावरील भारतीय संस्कृतीच्या संस्काराचा परिणाम असा झालेला आहे की, ती आपणास सतत राष्ट्रभक्ती प्रदान करीत आहे, हे लक्षात असू द्या. आपणास माहिती असावे, की आपली राजकीय संस्कृती व ऐतिहासिक वारसा फक्त मोठा नसून त्यातून आपल्याला सतत ऊर्जा व प्रेरणा घेता येईल.

आपल्या देशासाठी व संस्कृतीसाठी ज्या ज्या महान पुरुषांनी बलिदान दिले आहे, त्यांची माहिती ठेवणे, त्यांचा आदर्श ठेवणे, ते आपले आद्य कर्तव्य ठरते. त्याचा आदर्श बाळगून तो पुढे ठेवून निर्णय घेणे, ऐतिहासिक वास्तु संस्कृतीशी संबंधित ग्रंथ याचे पुनर्जीवन करणे, ही सर्वसामान्य लोकांपर्यंत पोहोचविणे गरजेचे असल्यामुळे त्या पोहोचवण्यासाठी प्रयत्न करणे हेही आपले कर्तव्य ठरते. आपली राष्ट्रीय संपत्ती, स्मृती चिन्हे, ग्रंथे, वस्तू या संबंधित जागरूक राहून लोकांना अभिमान ठेवण्यास, बाळगण्यास उद्युक्त करणे हीच आपली खरी देशसेवा व राष्ट्राची राष्ट्रभक्ती ठरते. वरील अनेक मार्गांनी आपण आपली संस्कृती व राष्ट्रभक्ती जिवंत ठेवू शकतो. त्यासाठी फक्त आपणास इच्छाशक्तीची गरज आहे,

त्यासाठी सर्व मिळून सुरुवात करूया !

पाठ -9
निसर्ग मित्र बना !

विद्यार्थी मित्रहो, 'निसर्ग मित्र' ही संकल्पना आजच्या काळात नवीन वाटत असली तरीही निसर्गाचा आणि मानवी जीवनाचा फार जवळचा संबंध आहे.

आपल्या जन्मापासून ते मृत्यूपर्यंत हवा, पाणी, नदी, नाले, जंगले, वृक्ष, निरनिराळे सजिव प्राणी यांचा आपल्या जीवनमानाशी संबंध येत असतो. रानटी अवस्थेतील मनुष्य तर या सर्वांच्या सानिध्यातून विकसित होत गेला आहे. प्रत्येक अवस्था आणि स्थितीतून जात असताना मनुष्याला निसर्गाने साध दिलेली आढळते. आपले सण-उत्सव, जन्म-मरण समारंभ हे सर्व निसर्ग सानिध्यातून साजरे होतात. त्यामुळे भारतीय संस्कृतीत निसर्गाला फार महत्वाचे स्थान प्राप्त झाले आहे, जो प्रदेश नैसर्गिक साधन-संपत्तीने परिपूर्ण आहे, तो विकसित प्रदेश मानला जातो, तेथील संस्कृती पुढारलेली व जूनी आहे असे म्हटले जाते. त्यामुळे "आपण सर्वांनी निसर्गासोबत नाते जोडून त्याच्या संवर्धनासाठी प्रयत्न केला पाहिजे.

निसर्गसंवर्धन ही संकल्पना फार अलिकडच्या काळात जोर धरू लागली आहे. त्याचे कारण म्हणजे आधुनिक युगात उदयास आलेल्या मिडीया तंत्रज्ञानातून आपण तीची माहिती व महत्व समजून घेत आहोत. त्यापूर्वी निसर्ग संवर्धन ही संकल्पना कागदोपत्री होती, असे म्हणावयास हरकत नाही. 80 व 90 च्या दशकापासून मात्र आपण पाऊस, पाणी यांच्या तुटवड्यास सामोरे गेलो. 1962 च्या महाराष्ट्रातील दुष्काळाने तर पाऊस न पडल्याने किती मोठ्या काळापर्यंत किंवा अनेक पिढीचे भविष्य, जीवनमान धोक्यात आलेले दिसून येते. पीण्याच्या पाण्यापासून तर जीवनमान जगण्यासाठी आवश्यक मुलभूत गरजांपर्यंतच्या तुटवड्यास व परिणामास सामोरे जावे लागले. या सर्वांचा अभ्यास केल्यास असे जाणवते की, आपण जंगले, वने, उपवने यांना प्राधान्यच दिले नव्हते. त्यामुळे साहाजिकच नैसर्गिक पाणी धरून ठेवण्याच्या स्त्रोतांवर परिणाम झाला. वृक्षतोडीच्या घटनांमुळे आपली नदी, ओढे, जंगले ही संकल्पना आणि त्याच्याशी निगडित जीवनमान नष्ट होत गेले. गावपातळीवर देखील वने, उपवने यांचे संवर्धन न केल्याने त्यांचा परिणाम आपणास भोगावा लागला. वाढते शहरीकरण, नागरीकीकरण यामुळे जंगले नष्ट झाली, नद्या प्रदूषित झाल्या तर छोटी - छोटी तलाव यांचे रूपांतर नाले व गटार यात झालेले आहे. त्यामुळे निश्चितच त्याचा परिणाम आपणांस भोगावा लागत आहे, त्याचाच परिणाम मानवी जीवनावर होऊन मनुष्य-प्राणी यातील संघर्ष होतांना दिसून येत आहे. त्यामुळेच अलिकडे निसर्ग संवर्धन संकल्पना जोर धरू लागली आहे.

80 आणि 90 च्या दशकपासून 'निसर्ग संवर्धन' ही संकल्पना मोठ्या पातळीवर राबविण्यास शासनाकडून सुरुवात झाली आणि जनतेचा देखील त्याला उत्स्फूर्त प्रतिसाद मिळत असलेला दिसून येत आहे. त्यातच आधुनिक मिडीया तंत्रज्ञानाने यात उडी घेउन लोकांना निसर्गाप्रती सकारात्मकपणे जोडण्याचे कार्य केलेले आहे, मात्र, असे असले तरीही आपण सर्वांनी जबाबदारीने ही 'निसर्ग संवर्धन' बंद होते त्यांनी बंद होऊ देता कामा नये, जंगले, वने, नदी-ओढे, स्वच्छ पाण्याचे स्रोत जंगलातील खनिजे, डोंगर दरी ही सर्व आपल्याला लाभलेली दैवी देणगी असून ती जशी च्या तशी भावी पीढीसाठी राखून ठेवणे हे, मनुष्य म्हणून आपले कर्तव्य ठरते, त्यासाठी स्वतः आणि समूह रूपाने आपण सर्वांनी मिळून प्रयत्न केला पाहिजे, निसर्गातील साधनांचा उपयोग घेत असतांना तो आवश्यक तेवढा घेऊन, त्यात वाढ करण्याचा प्रयत्न 'आपण' करावा. 'घर तिथे झाड,' 'पाणी आडवा, पाणी जिरवा,' जलसंवर्धन ' हे संदेश आपण सत्यात आणि प्रयोगात उतरवून तरुण युवक म्हणून त्यासाठी प्रयत्न करावेत. संत तुकाराम महाराज म्हणतात, वृक्ष वल्ली आम्हा सोयरे। वनचरे ।। याचा अर्थ जीवनात उतरवण्याचा आजचा काळ असून त्यासाठी युवकांनी प्रयत्न करावेत. कुटुंब, गाव, शहर अशा पातळींवर 'निसर्गसंवर्धन' ही संकल्पना राबवून त्यात सहभागी व्हावे. आपल्या कृतीतून सर्वांना निसर्गाप्रती जागृक करण्याचे कार्य, हाती घेतले पाहिजे. आजच्या काळात शासन स्तरावर निसर्गाप्रती अनेक उपक्रम हाती घेतलेले आहेत, त्याची माहिती होणे, त्यात सहभागी होणे, ती कृतीत उतरवण्यासाठी प्रयत्न करणे, हे आपले कर्तव्य आहे. निसर्गाने दिलेल्या साधनांचा जसा आपण उपभोग घेत आहोत, तसाच त्याच्या संवर्धनासाठी आपण प्रयत्न केला पाहिजे. त्यासाठी विद्यार्थी मित्रहो ! मी आपणास सल्ला देईल की, 'निसर्ग मित्र बना.' निसर्ग आपल्याला सर्व काही आणि भरपूर देतो त्या प्रती कृतज्ञता बाळगणे व त्यांनी जसे आपल्याला दिले तसे ते येणाऱ्या पिढीलाही प्राप्त होण्यासाठी त्याचे संवर्धन, संरक्षण करणे हे सर्वांचे विशेषता तरुणांचे कर्तव्य आहे.

पाठ -10

शासकीय जनकल्याणाच्या योजना व

उपक्रम यांची माहिती व सहभाग

विद्यार्थी मित्रहो ! आपण आपल्या सभोवताली वावरत "असतांना निरनिराळ्या गोष्टींचे निरिक्षण व अवलोकन करीत असतो. निरनिराळे शासकीय जनकल्याणाचे धोरण व उपक्रम सुरु असून त्यांची माहिती मिळविणे व त्यात सहभागी होणे हे आपले कार्य ठरते.शासनाकडून जनतेसाठी निरनिराळे उपक्रम वेळोवेळी सुरु केले जातात.त्यांची माहिती घेणे, तिचा अभ्यास करणे ती एक युवक व नागरिक म्हणून कुटुंब, समाज व गावपातळीवर पोहचविणे हे आपले कर्तव्य आहेच.शिवाय त्यातील योग्य अयोग्य बाजू समजून घेऊन त्याचा अभ्यास करणे देखील आपणांस आवश्यक आहे.त्याचा आपण स्विकार तर तर आपल्या बरोबर लोकांना प्रेरणा मिळून त्यांचाही त्या योजनेत किंवा उपक्रमात सहभाग वाढविता येईल.

आपण पाहतो आहोत, अनेक जनकल्याणाच्या योजना व उपक्रम शासनाकडून आणल्या जातात परंतु आजही आपल्या सभोवताली असणाऱ्या लोकांचा त्यास पाठींबा मिळत नाही. तसेच शासकीय उपक्रम व नियम यांचे पालन करतांना लोकांचा सहभाग कमी दिसून येतो. याचे कारण म्हणजे या योजनांविषयी माहितीचा अभाव व त्यामुळे त्याचे महत्व माहित नसणे हे आहे.त्यामुळे आपले नुकसान तर होतेच पण सहभाग नसल्याने त्या योजना अथवा उपक्रम आणि नियम यांना अर्थ राहत नाही. उदा, पाणी अडवा - पाणी जिरवा', वृक्ष लागवड, झाडे लावा, झाडे जगवा या उपक्रमात पाहिजे तसा लोकसहभाग नसल्याने या योजना अजूनही यशस्वी झालेल्या नसून वर्षानुवर्षे त्यासाठी सरकारला निधी उभारावा लागतो. शिवाय नैसर्गिकपणे आपले नुकसान देखील होते आहे, जसे की पाणी टंचाई इत्यादी. दूसरे उदा. अनेक आरोग्य योजना साथीच्या व दुर्धर रोगांसाठी सरकार शासकीय खर्चातून पुढाकार घेऊन राबवित असते. मात्र त्याबाबत जनता उदासीन राहून त्यात सहकार्य करीत नाही. परिणामी शासनाचा वेळ, निधी वाया जातो व आपले सामाजिक आरोग्य देखील धोक्यात आलेले असते. उदाहरणार्थ, गावोगावी आरोग्य शिबिर राबवून शासनाद्वारे लोकांना रक्ततपासणी, लसी यांचा उपक्रम विनामूल्य राबविला जातो. मात्र जनता त्यात सहभागी होत नाही किंवा सहभाग अत्यंत कमी असतो हे आपल्या कोविड-19 च्या लसीच्या प्रकरणात अत्यंत ताजे उदाहरण म्हणून घेता येईल.

नियमांच्या बाबतीत पण शासनाद्वारे सक्ती केल्याशिवाय आपण नियमांचे पालन करताना दिसत नाही. रस्त्यावरील नियम असो, आरोग्याच्या बाबतीत नियम असो किंवा दैनंदिन जीवनातील नियम

असो,त्यासाठी आजही आपल्या जनतेचा सहभाग फार अपुरा दिसून येतो. जिथे सक्ती केली जाते अथवा दंडात्मक कार्यवाही केली जाते, त्याच ठिकाणी आपण थोडे फार प्रमाणात सहभाग देतो. परंतु आजही आपली जनता निरनिराळ्या शासकीय योजना व उपक्रमाबाबत उदासीन असलेली दिसून येते. स्वच्छतेबाबत अनेक नियम आज शासन राबवित आहेत,मात्र स्वच्छता ठेवण्यास आपल्या जनतेचा सहभाग कमी आहे. गाव तिथे शौचालय,गाव तिथे शेततळे या योजना असून देखील पाणी संवर्धनास किंवा शौचालयाच्या वापरास लोक प्राधान्य देत नाहीत. त्या नियमांना हरताळ फासतात. तीच भूमिका 'घरोघरी वृक्षारोपण' या योजनेबाबत आहे.घरातील सांडपाण्याबाबत देखील अशीच भूमिका आज लोक घेताना दिसतात.त्यामुळे आपला परिसर स्वच्छ,सुंदर,वनराईयुक्त, आरोग्यदायक होण्यास अनेक वर्षांचा कालावधी लागत आहे. त्याकरिता अनेक नियम, उपायोजना शासन राबवताना दिसते, मात्र जनतेचा सहभाग फार कमी आहे. त्यासाठी आपण तरुण युवकांनी एकत्र येऊन यासाठी जनजागृती केली पाहिजे. आपल्यापासून सुरुवात केली तर निश्चितच त्यावर जागरूकता वाढून लोक सहभाग वाढीस लागेल.

लोकसहभाग हा आजच्या काळातील कोणत्याही उपक्रमासाठी आवश्यक असा घटक झाला आहे. केवळ मोठा निधी, मोठे कार्यक्रम, मोठे उपक्रम शासनाद्वारे राबविले जावे व आपल्यापर्यंत ते पोहोचविले जावे, ही अपेक्षा चुकीची असून त्यासाठी जनजागृती करून सहभागीत्व वाढले पाहिजे, आणि हे कार्य युवक व युवती यांनी हातात घेतले पाहिजे. आपल्या भविष्यकालीन गरजा व उपाय लक्षात घेऊन त्या दृष्टीने शासनाचे सहकार्य घेऊन तरुणांनी प्रयत्न केला पाहिजे. **लोकांमध्ये** जागृती केली पाहिजे, तरच लोकांचा सहभाग वाढण्यास मदत होईल शासकीय योजना व उपक्रमांना खरा अर्थ प्राप्त होईल. वेळोवेळी जाहीर होत असलेल्या जनहिताचे उपक्रम यांची माहिती घेऊन त्याची प्रक्रिया समजावून घेऊन ते लोकांना समजावून सांगणे,त्यात सहभागी होण्यासाठी त्यांना प्रवृत्त करणे. हे तरुणांचे काम आहे, सक्रिय राजकारणात येण्यापूर्वी तरुणांनी हे उपक्रम हाती घेणे अपेक्षित आहे.

G.S. Pandh

Principal,
Kala Mahavidyalaya,
Malkapur, Akola (MH)

Admission Forms

Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati

Affiliated

INDIAN SOCIAL & RESEARCH FOUNDATION, AKOLA

KALA MAHAVIDYALAYA MALKAPUR, AKOLA

Add-on-course :- Rajyashastratil Nitimulle (राज्यशास्त्रातील नीतिमूल्ये)

Registration form

Student name: Monika Dilep Pawar

Address : Akola

Date : 05/08/2023

Mob. No. 9699887340

Birth Date : 15/05/2002

Education : B. A. II

Gender : Female

G. S. Pande
Principal,
Kala Mahavidyalaya,
Malkapur, Akola (MH)

Time Table

Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati

Affiliated

INDIAN SOCIAL & RESEARCH FOUNDATION, AKOLA

KALA MAHAVIDYALAYA MALKAPUR, AKOLA

Add-on-course:- Rajyashastratil Nitimulle (राज्यशास्त्रातील नीतिमूल्ये)

Time table session 2023 to 2024

Month	Week	Day	Time
August 2023	First week	16 August	2:00 pm
		17 August	2:00 pm
		18 August	2:00 pm
	Second week	21 August	2:00 pm
		22 August	2:00 pm
		23 August	2:00 pm
	Third week	28 August	2:00 pm
		29 August	2:00 pm
		30 August	2:00 pm
September 2023	First week	4th September	2:00 pm
		5th September	2:00 pm
		6th September	2:00 pm
	Second week	11 September	2:00 pm
		12 September	2:00 pm

		13 September	2:00 PM
	Third week	18 September	2:00 PM
		19 September	2:00 PM
		20 September	2:00 PM
	Fourth week	25 September	2:00 PM
		26 September	2:00 PM
		27 September	2:00 PM
October 2023	First week	3 October	2:00 PM
		4 October	2:00 PM
		5 October	2:00 PM
	Second week	9th October	2:00 PM
		10 October	2:00 PM
		11 October	2:00 PM
	Third week	12 October	2:00 PM
		13 October	2:00 PM
		14 October	2:00 PM

G. S. Pande
Principal,
Kala Mahavidyalaya,
Malkapur, Akola (MH)

2. SYLLABUS FREEDOM STRUGGLE AND AKOLA DISTRICT ADD ON/CERTIFICATE
COURSE 2023-24

संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती. संलग्नित व
इंडीयन सोशल अँड रिसर्च फाऊंडेशन अकोला, द्वारा संचालित,
कला महाविद्यालय मलकापूर, अकोला.
(NAAC 'B' श्रेणी)

इतिहास विभागाद्वारा आयोजित त्रिमासिक अभ्यासक्रम
'स्वातंत्र्य लढा व अकोला जिल्हा'

संयोजक

डॉ. अनुप्रिता जे मापारी
इतिहास विभागप्रमुख
कला महाविद्यालय मलकापूर, अकोला.

मार्गदर्शक

डॉ. गिताली श. पांडे
प्र. प्राचार्या, कला महाविद्यालय मलकापूर, अकोला

प्रमाणपत्र

इतिहास विभागाच्या वतीने कला महाविद्यालय मलकापूर, अकोला येथे, "स्वातंत्र्य लढा व अकोला जिल्हा" हा अभ्यासक्रम आयोजित करतांना अत्यंत समाधान वाटत आहे. आज शिक्षण क्षेत्रात अनेक घडामोडी होतांना दिसून येत आहेत. विद्यार्थ्यांना रोजगाराभिमुख शिक्षण मिळावे, त्यांच्यातील कलागुणांना, कौशल्यांना वाव मिळावा, त्यांचा सर्वांगीण विकास व्हावा या दृष्टीने शासनस्तरावरून अनेक प्रयत्न होतांना दिसून येत आहेत, जेणेकरून विद्यार्थी स्वतःच्या पायावर उभा राहू शकेल, स्वयंरोजगार निर्माण करू शकेल, हा हेतू त्या पाठीमागे आहे. हे सर्व करित असतांना समाजात शांतता, परस्पर बंधुता, विश्वास, सहकार्य इत्यादी मूल्यांची जपवणूक होणे सुद्धा अत्यंत आवश्यक आहे. राष्ट्रीय एकात्मता, समाजातील जातीभेद निर्मुलन व निकोप समाजाची निर्मिती महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांनी पुढाकार घेतल्याशिवाय होणार नाही.

इतिहास विषयाचा अभ्यास करतांना, आपल्या स्थानिक इतिहासाविषयी जिज्ञासा निर्माण होणे स्वाभाविक असते. त्यासाठी भारताच्या स्वातंत्र्य लढ्यात राष्ट्रीय स्तरावर घडलेल्या घडामोडींचा प्रभाव जिल्ह्यात कसा उमटला आणि राष्ट्रविमोचनासाठी आपल्या पूर्वजांनी त्यांच्या परीने केलेले कष्ट व त्याग, सोसलेल्या हालअपेष्टा व दिलेले बलिदान वर्तमान पिढीला ज्ञात व्हावे यासाठी जिल्ह्याच्या इतिहासावर प्रकाश टाकणारा हा त्रिमासिक अभ्यासक्रम सुरु करण्यात आला आहे. राष्ट्रीय लढ्यातील जिल्ह्याचे योगदान मांडतांना सर्व समाजातील घटकांचे योगदान आवर्जून स्पष्ट करण्याचा हा प्रयत्न आहे. स्वातंत्र्य संग्रामातील सर्व घटकांच्या योगदानाचा हा परिपाक समजावा लागेल.

भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील नेत्रदीपक कामगिरीबद्दल जिल्ह्याच्या अनुषंगाने सर्वेक्षणात्मक स्वरूपात साहित्य जुळवून विद्यार्थ्यांना त्याचे ज्ञान देण्याचा हा प्रयत्न आहे. राष्ट्रीय समाज निर्माण करण्यासाठी विद्यार्थ्यांनी द्यावयाचे योगदान समजावून सांगणे, असिम त्यागाअंती प्राप्त झालेल्या स्वातंत्र्याचे महत्व सांगताना ते अबाधित कसे राहिल हा एक चांगला विचार विद्यार्थ्यांना देणे, जेणे करून त्यांचे व्यक्तिमत्त्व परिपक्व होण्यास मदत होईल. समाजातील जातीभेद व अंधश्रद्धा नष्ट करण्यासाठी प्रेरणा देणारा हा अभ्यासक्रम असेल. त्या दृष्टीने या अभ्यासक्रमाची रचना करण्यात आली आहे. आपल्या पूर्वजांचा अभिमानास्पद कार्येवा समजून घेऊन वर्तमान पिढीला जीवन जगण्यासाठी, यशस्वी होण्यासाठी आणि समाजाप्रती, देशाप्रती निष्ठा निर्माण होण्यासाठी जी मूल्ये आवश्यक आहेत त्यावर आधारित हा अभ्यासक्रम आहे.

अतिशय मेहनतीने व बारकाईने डॉ. अनुप्रिता जे मापारी यांनी हा अभ्यासक्रम तयार केलेला आहे व राबवला आहे. या अभ्यासक्रमाचा फायदा जास्तीत जास्त विद्यार्थ्यांना व्हावा आणि एक निकोप समाज व पर्यायाने उत्तम राष्ट्र उभारणीस हातभार लागावा यासाठी त्यांना अभ्यासक्रम सुरु करण्यास परवानगी देऊन शुभेच्छा देते.

मार्गदर्शक

प्र. प्राचार्या, डॉ. गीताली श पांडे,

कला महाविद्यालय मलकापूर, अकोला

G. S. Pand
Principal,

Kala Mahavidyalaya,
Malkapur, Akola (MH)

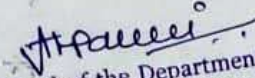
कला महाविद्यालय मलकापूर, अकोला.

‘स्वातंत्र्य लढा व अकोला जिल्हा’
(ऐतिहासिक सर्वेक्षणावर आधारित त्रिमासिक अभ्यासक्रम)

या विशेष वर्गात विद्यार्थी आणि युवक-युवती तसेच इतर जनसामान्य यांना प्रवेश देण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. सर्वसामान्य युवक-युवती व विद्यार्थी यांना नियमित अभ्यासक्रमाव्यतिरिक्त विषयाशी संबंधित रोमांचकारी ऐतिहासिक प्रसंगाची व स्वातंत्र्य लढ्यातील आपल्या पूर्वजांच्या सहभागाची माहिती देण्यात आलेली आहे. भारतीय स्वातंत्र्याच्या अमृत महोत्सवी वर्षानिमित्त आयोजित उपक्रमामुळे प्रेरणा घेऊन इतिहास विभागाच्या वतीने उपरोक्त विषयावर प्रमाणपत्र अभ्यासक्रम आयोजित केला आहे.

देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी करावा लागलेला त्याग व त्यासाठी सोसाव्या लागलेल्या हालअपेष्टा त्यामुळे प्राप्त स्वातंत्र्याचे महत्त्व व ते अबाधित राहण्यासाठी दैनंदिन जीवनामध्ये विचार, आचरण आणि व्यवहार यामध्ये ज्या गोष्टी व मुल्ये रुजविण्याचा हेतू होता तो पूर्ण करण्याचा यथाशक्ती प्रयत्न करण्यात आलेला आहे. सदर वहीत वर्गास उपस्थित असलेल्या विद्यार्थ्यांची स्वाक्षरी नमुद केलेली आहे.

कला महाविद्यालय मलकापूर, अकोला येथे दिनांक ०५/०१/२४ ते १५/०४/२०२४ पर्यंत हा वर्ग प्रत्यक्ष पध्दतीने घेण्यात आला आहे.

Head of the Department
Department of History
Kala Mahavidyalaya Malkapur, Akola

संयोजक
डॉ. अनुप्रिता जे मापारी
इतिहास विभाग प्रमुख
कला महाविद्यालय मलकापूर, अकोला.

अनुक्रमणिका

‘स्वातंत्र्य लढा व अकोला जिल्हा’

अ.क्र.	प्रकरणाचे नांव	अपेक्षित तासीका	प्रत्यक्ष घेण्यात आलेल्या तासीका
१	युनीट - १		
	प्रकरण १ - अकोला जिल्हयाची पूर्वपिठीका	३	३
	प्रकरण २ - राजकीय सत्तांतर	२	२
	प्रकरण ३ - अकोला येथील इंग्रज प्रशासन	३	३
२	युनीट - २		
	प्रकरण ४ - अखिल भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसची स्थापना व अकोला जिल्हा	३	३
	प्रकरण ५ - लोकमान्य टिळकांच्या काळातील अकोला जिल्हा	२	२
	प्रकरण ६ - गांधी युगातील अकोला जिल्हा	२	२
३	युनीट - ३		
	प्रकरण ७ - सविनय कायदेभंग चळवळ व अकोला जिल्हयाचा सहभाग	२	२
	प्रकरण ८ - अकोला जिल्हयातील काँग्रेसचे विधायक कार्य	३	३
४	युनीट - ४		
	प्रकरण ९ - वैयक्तिक सत्याग्रहाची पूर्वतयारी	२	२
	प्रकरण १० - १९४२ च्या आंदोलनातील अकोला जिल्हयाचा सहभाग	३	३
५	युनीट - ५		
	प्रकरण ११ - स्वातंत्र्य सुर्याचा उदय	२	२
	प्रकरण १२ - सशस्त्र क्रांतिकारी चळवळीतील अकोला जिल्हयाचे योगदान	३	३
		३०	३०

वरीलप्रमाणे एकूण घडयाळी तासीका ३० नुसार अभ्यासक्रमाचे आयोजन, प्रत्यक्ष अध्यापन करण्यात आले.

संयोजक

डॉ.अनुप्रिता जे मापारी
इतिहास विभाग प्रमुख

Anupriya
Head of the Department
Department of History
Kala Mahavidyalaya, Malkapur, Akola

मार्गदर्शक

प्र.प्राचार्या,डॉ. गीताली श पांडे,
कला महाविद्यालय मलकापूर, अकोला

G.S. Pande
Principal,
Kala Mahavidyalaya,
Malkapur, Akola (MH)

Admission Forms

INDIAN SOCIAL & RESEARCH FOUNDATION, AKOLA
**KALA MAHAVIDYALAYA MALKAPUR,
AKOLA**

**Add-on-course
Freedom struggle in akola dist.
Registration form**

Student name:- Roshmi sumil Dehamkar
Address :- Laham Umrai, Akola
Date :- 27/12/2023
Mob No :- 7083803050
Birth Date :- 18/10/2003
E-Mail Id :- dehamkar205hmi7@gmail.com
Gender :- Female

[Signature]
Head of the Department
Department of History
Kala Mahavidyalaya Malkapur, Akola

[Signature]
G.S. Pande
Principal,
Kala Mahavidyalaya,
Malkapur, Akola (MH)

INDIAN SOCIAL & RESEARCH FOUNDATION, AKOLA
**KALA MAHAVIDYALAYA MALKAPUR,
AKOLA**

**Add-on-course
Freedom struggle in akola dist.
Registration form**

Student name:- Yash Purnaji Wankhade

Address :- Washimba

Date :- 27/12/2025

Mob No :- 8605127237

Birth Date :- 23/03/2002

E-Mail Id :- wankhadeyash53@gmail.com

Gender :- Male

H. P. P. P.
Head,
Department of History
Kala Mahavidyalaya Malkapur, Akola

G. S. Pande
Principal,
Kala Mahavidyalaya,
Malkapur Akola (MH)

INDIAN SOCIAL & RESEARCH FOUNDATION, AKOLA
**KALA MAHAVIDYALAYA MALKAPUR,
AKOLA**

**Add-on-course
Freedom struggle in Akola dist.
Registration form**

Student name:- Purnam Mohan, Kshirsagar
Address :- Siloda, Akola
Date :- 27/12/2023
Mob No :- 9373766857
Birth Date :- 09/05/2005
E-Mail id :- anjali.anju217@gmail.com
Gender :- Female

Arpita
Head of the Department
Department of History
Kala Mahavidyalaya Malkapur, Akola

G.S. Paud
Principal,
Kala Mahavidyalaya,
Malkapur, Akola (MH)

INDIAN SOCIAL & RESEARCH FOUNDATION , AKOLA
KALA MAHAVIDYALAYA MALKAPUR,
AKOLA

Add-on-course
Freedom struggle in akola dist.
Registration form

Student name:- Mamika Dilip Pawar
Address :- Tukaram Chok, Akola
Date :- 28/12/2023
Mob No :- 9699887340
Birth Date :- 15/05/2002
E-Mail Id :- mamikapawar5369@gmail.com
Gender :- Female

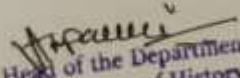
G. S. Paudyal
Head of the Department
Department of History
Kala Mahavidyalaya Malkapur, Akola

G. S. Paudyal
Principal,
Kala Mahavidyalaya,
Malkapur, Akola (MH)

INDIAN SOCIAL & RESEARCH FOUNDATION, AKOLA
KALA MAHAVIDYALAYA MALKAPUR,
AKOLA

Add-on-course
Freedom struggle in akola dist.
Registration form

Student name:- Rohan Anil Ambuskar
Address :- New khetan Nagar Kunkhad
Akola
Date :- 26-12-2023
Mob No :- 9579883207
Birth Date :- 24-02-2000
Mail Id :- ambuskarpohan100@gmail.com
Gender :- Male

Head of the Department
Department of History
Kala Mahavidyalaya Malkapur, Akola

G.S. Pande
Principal,
Kala Mahavidyalaya,
Malkapur, Akola (MH)

INDIAN SOCIAL & RESEARCH FOUNDATION , AKOLA
**KALA MAHAVIDYALAYA MALKAPUR,
AKOLA**

**Add-on-course
Freedom struggle in Akola dist.
Registration form**

Student name:- Maima soham shirsagar
Address :- Siloda, Akola
Date :- 27/10/2023
Mob No :- 9373766857
Birth Date :-
EMail:- maimakshirsagar545@gmail.com
Gender :- Female

V. P. Pawar
Head of the Department
Department of History
Kala Mahavidyalaya Malkapur, Akola

G. S. Pande
Principal,
Kala Mahavidyalaya,
Malkapur, Akola (MH)

संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती. संलग्नित व
इंडीयन सोशल अँड रिसर्च फाऊंडेशन अकोला, द्वारा संचालित,

कला महाविद्यालय मलकापूर, अकोला.
(NACC 'B' श्रेणी)

राज्यशास्त्र विभागद्वारा आयोजित त्रिमासिक अभ्यासक्रम
' राज्यशास्त्रातील नीतीमूल्ये '

संयोजक

डॉ. दिलीप हरिश्चंद्र सूर्यवंशी

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख

कला महाविद्यालय मलकापूर, अकोला.

मार्गदर्शक

डॉ. गिताली श. पांडे

प्र. प्राचार्या, कला महाविद्यालय मलकापूर, अकोला

सत्र 2022-23

प्रस्तावना

राज्यशास्त्र विभाग कला महाविद्यालय मलकापूर, अकोला कृत, "राज्यशास्त्र नीती मूल्ये" हा अभ्यासक्रम लागू करताना अत्यंत समाधान वाटत आहे. आज शिक्षण क्षेत्रात अनेक घडामोडी होताना दिसून येत आहेत. विद्यार्थ्यांना रोजगाराभिमुख शिक्षण मिळावे, त्यांच्यातील कलागुणांना, कौशल्यांना वाव मिळावा, त्याचा विकास व्हावा या दृष्टीने शासन स्तरावरून अनेक प्रयत्न होताना दिसून येत आहेत, जेणेकरून विद्यार्थी स्वतःच्या पायावर उभा राहू शकेल, स्वयं रोजगार निर्माण करू शकेल, हा हेतू त्या पाठीमागे आहे. हे सर्व करीत असताना समाजात शांतता, परस्पर बंधुता, विश्वास, सहकार्य इत्यादी मूल्यांची जपणूक होणे हेही अत्यंत आवश्यक आहे. कारण कुठल्याही चांगल्या उपक्रमाचं मूळ उद्दिष्ट तेच असतं. त्यादृष्टीने विषयाचा अभ्यास करता करता सोबतच त्यांच्यामध्ये मानवी जीवन मूल्यांबद्दल कुतूहल, जिज्ञासा निर्माण करणे, त्यांचे स्वरूप व फायदे/ तोटे विद्यार्थ्यांना समजावून सांगणे, एक चांगला विचार विद्यार्थ्यांना देणे, जेणे करून त्यांचे व्यक्तिमत्त्व परिपक्व होण्यास दिशा मिळू शकेल हा या अभ्यासक्रम सुरु करण्यामागचा उद्देश आहे. त्या दृष्टीने या अभ्यासक्रमाची रचना करण्यात आली आहे. या अभ्यासक्रमात एकूण दहा युनिट समाविष्ट केलेले आहेत. हे युनिट विद्यार्थ्यांना जीवन जगण्यासाठी, यशस्वी बनण्यासाठी आणि समाजाप्रती, देशाप्रती निष्ठा तयार होण्यासाठी जे मूल्य आवश्यक आहेत त्यावर आधारित आहेत. या युनिटमध्ये त्या त्या मूल्यांची माहिती, ते जीवन जगण्यासाठी कसे आवश्यक आहेत हे समजावून सांगितले आहे. यासाठी या अभ्यासक्रमाचे रचानाकार प्रा. डॉ. दिलीप सूर्यवंशी यांनी अतिशयसोप्या व सुलभ पद्धतीने ही माहिती दिली आहे. वेळोवेळी वर्तमानातील संदर्भ त्यात समाविष्ट केले आहेत. त्यामुळे विद्यार्थ्यांना त्याचे आकलन होण्यास मदत होते. अतिशय मेहनतीने व बारकाईने प्रा. डॉ. दिलीप सूर्यवंशी यांनी हा अभ्यासक्रम तयार केलेला आहे. हा अभ्यासक्रम यशस्वीपणे राबवला आहे. यापुढेही राबवण्याचा मानस आहे. या अभ्यासक्रमाचा फायदा जास्तीत जास्त विद्यार्थ्यांना व्हावा आणि एक चांगला समाज व पर्यायाने चांगले राष्ट्र निर्मितीस हातभार लागावा यासाठी त्यांना शुभेच्छा देते.

मार्गदर्शक

प्र.प्राचार्या, डॉ. गीताली श पांडे,

कला महाविद्यालय मलकापूर, अकोला.

G. S. Pandey
Principal,
Kala Mahavidyalaya,
Malkapur, Akola (Mh)

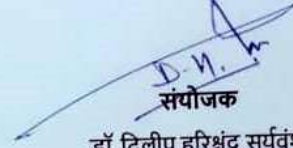
2

कला महाविद्यालय मलकापूर, अकोला.

राज्यशास्त्रातील नीतिमूल्ये (नैतिकमूल्यांवर आधारित त्रिमासिक अभ्यासक्रम)

या विशेष वर्गात विद्यार्थी आणि युवक-युवती तसेच इतर जनसामान्य यांना प्रवेश देण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. सर्वसामान्य युवक-युवती व विद्यार्थी यांना अभ्यासक्रमाव्यतिरिक्त विषयाशी संबंधित दैनंदिन जीवनामध्ये विचार, आचरण आणि व्यवहार यामध्ये ज्या गोष्टी / मूल्ये संत साहित्यातून उपयोगी ठरतात, त्या ग्रंथ आणि महापुरुषांची चरित्रे यातून देण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. सदर वहीत दर सोमवारला घेण्यात आलेल्या आभासी वर्गात उपस्थित असलेल्या विद्यार्थ्यांची स्वाक्षरी नमुद केलेली आहे. विद्यार्थी जीवनात बदल, आकार देण्याचा एक प्रयत्न आम्ही करित आहोत.

(कला महाविद्यालय मलकापूर, अकोला. दिनांक 01 ऑगस्ट 2022 ते 15 नोव्हेंबर 2022 पर्यंत हा वर्ग घेण्यात आला आहे.)

संयोजक

डॉ. दिलीप हरिश्चंद्र सुर्यवंशी
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख
कला महाविद्यालय मलकापूर, अकोला.

अनुक्रमणिका
अभ्यासक्रम 'राज्यशास्त्रातील नीतीमूल्ये'

1. क्र.	पाठाचे नाव	पृष्ठ क्र.
	प्रस्तावना	
	युनिट -1	
1)	पाठ- 1 निरीक्षण व अवलोकन	
2)	पाठ -2 व्यक्ति विकास	
	युनिट -2	
3)	पाठ-3 व्यक्तिमत्व विकास व ध्येय निर्धारण	
4)	पाठ-4 श्रम साधना, कर्मण्यवाद आणि कष्ट करण्याची प्रवृत्ती	
	युनिट -3	
5)	पाठ- 5 अधिकारापेक्षा कर्तव्यावर भर	
6)	पाठ-6 स्वच्छता आणि नीटनेटकेपणा	
	युनिट -4	
7)	पाठ-7 वैज्ञानिक दृष्टीकोन	
8)	पाठ-8 भारतीय संस्कृतीचा स्वीकार व राष्ट्रभक्ती	
	युनिट -5	
9)	पाठ-9 निसर्गमित्र बना !	
10)	पाठ-10 शासकीय धोरण , उपक्रम यांची आवड व सहभागीत्व	

निरिक्षण आणि अवलोकन

‘व्यक्तिमत्व घडत असतांना निरिक्षण आणि अवलोकन याला महत्व देणे गरजेचे आहे. मनुष्य ज्या वातावरणाचा स्वीकार जगण्यासाठी करतो, तेथील निरिक्षणाचा व त्यावरून अवलोकनाचा फार मोठा प्रभाव त्याचे विचार, आचार आणि वर्तनावर पडत असतो, त्यामुळे निरिक्षणाला आणि त्यावरील अवलोकनाला महत्व देणे गरजेचे ठरते.

सोप्या भाषेत आपण याला सभोवताली पाहणे व त्याचा विचार करून त्या पद्धतीने वागणे असा घेऊया. आपण आपल्या अवतीभवती जे घडत आहे. त्याचा बारकाईने अभ्यास केला, अथवा नुसते पाहणे जरी सुरु ठेवले तरी आपल्या लक्ष्यात येते की, आपण कोणत्या पद्धतीने जीवन जगून जीवनमान उंचावू शकतो ? आपले हित अहित कशात आहे ? त्यामुळे सतत सभोवतालचे - निरीक्षण व त्यावरून अवलोकन करणे गरजेचे आहे.

आज मात्र आपण जे जीवन जगत अहोत, ज्या वातावरणात आपण ज्या घटना पाहतो, त्या घडणे आपल्या हातात नसले तरीही त्यावर उपाय करणे, हे आपल्या हातात जरूर आहे. त्यासाठी निरिक्षण व त्यावरून अवलोकन महत्वाचे ठरते.

1. महात्मा गांधी बालपणी वॉईट मुलांच्या संगतीला लागले होते, हे आपण पाहीले आहे. मात्र त्यांनी ज्यावेळी 'राजा हरीश्रंद्र' हा सिनेमा पाहिला तेव्हा त्यांच्या विचारात व वर्तनात बदल घडून आला आहे. थोडक्यात त्यांनी 'राजा हरिश्चंद्र' यांच्या सत्यनिष्ठ जीवनाचे सिनेमा रूपाने निरिक्षण केले व ते आत्मसात करण्याचा प्रयत्न केला.
2. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर अत्यंत तुटपुंज्या साधनांद्वारे व प्रतिकूल परिस्थितीत शिक्षण प्राप्त करून घेतात . अनेक पदव्या मिळवतात, ते त्यांच्या अंगी असलेल्या अवलोकन गुणामुळेच आहे.

त्यामुळे आपण आपल्या प्राप्त परिस्थितीत अत्यंत जागृक राहून निरिक्षण व त्यावरून अवलोकनाची क्षमता मिळवली पाहिजे. निरिक्षण व त्यांचे अवलोकन ही अशी साधने आहेत की, ज्यांचा उपयोग करून आपण आपले जीवन सुखकर करू शकतो. मात्र; असे निरिक्षण व त्याचे अवलोकन करतांना या गुणांची जोपासना सुद्धा आपल्याला करावी लागेल, त्यासाठी प्रयत्न करणे गरजेचे आहे.

पाठ -2 व्यक्ति विकास

मागील पाठात आपण निरिक्षण व अवलोकन या गुणांची जोपासना करण्याचे ठरविले आहे. ते कशासाठी करावेत? व का करावेत? याचा आढावा आपण घेऊया.

मानवी स्वभाव आणि मानवी वर्तन हे जीवन सुखकर बनवण्याचा प्रयत्न करीत असतात. म्हणजेच सुखाच्या शोधात किंवा सुख उपभोग घेण्यासाठी तत्पर असते.

"संपुर्ण व्यक्ती विकास झाला म्हणजे संबंधित व्यक्तिला सुख मिळाले", असे आपण सर्वसाधारणपणे म्हणतो. परंतु आपण जर खरे पाहिले तर लक्ष्यात येते की, संपुर्ण जगात असा कोणताच मनुष्य किंवा जीव नाही की जो सर्व सुखी आहे. "म्हणजे काय व्यक्तित्वाचा पुर्ण विकास झाला आहे, असे आपण म्हणू शकत नाही. मात्र एका मानवी अवस्थेतून दुसऱ्या अवस्थेत मनुष्य वा व्यक्ति प्रगती करतांना आपण भौतिक विकास किंवा भौतिक प्रगती झाली असे म्हणू शकतो. परंतु खऱ्या अर्थाने व्यक्ति विकास घडून येण्यासाठी 'आंतरिक प्रगती' होणे आजच्या काळात गरजेचे झाले आहे.

प्रचंड वाढलेले शहरीकरण, सामाजिकीकरण, संस्कृतीत झालेला बदल, जागतिकीकरण यामुळे मानवी भौतिकविकास घडून आला आहे. मात्र 'आंतरिक व्यक्ति विकास' मागे पडत चाललेला दिसून येतो. आंतरिक विकास मागे पडल्यामुळे आत्मविश्वासाचा अभाव, भिती, मनाची दुर्बलता, कमीपणाची जाणीव यागोष्टी मानवी मनात घर करून आहेत. ज्याला आपण डिप्रेशन असे म्हणतो, हे आपण पाहत आहोत. तरी देखील त्यावरील निश्चित उपाययोजना आपल्याला मिळालेली दिसत नाही. व्यक्ति विकास घडत असतांना आंतरिक प्रगती म्हणजे आंतरिक विकास होणे गरजेचे आहे. त्याला कोणत्या गोष्टी कारणीभूत आहेत, ते पाहूया.

1. सामाजिकीकरणात झालेला बदल :-

व्यक्ति, कुटुंब, समुह, गांव, शहर, राज्य या संकल्पनेतून मनुष्य घडत असतो, परंतु सामाजिकीकरणामुळे विभक्त कुटुंब, एकटे राहण्याची मानसिकता, सामाजिकीकरणाला बाधक ठरू लागली आहे. त्यामुळे परस्पर संवाद, देवाण - घेवाण यातून होत जाणारी व्यक्तित्वाची आंतरिक प्रगती थांबलेली दिसून येते.

2. संस्कृतीत झालेला बदल व पाश्च्यात्यांचे अंधानुकरण :-

जागतिकीरणातुन निरनिराळे समाज एकत्र आलेत. सहाजिकच त्यांच्यात विचार - आचार याची देवाण - घेवाण झालेली दिसुने येते. मात्र तरीही ही विचारांची देवाण - घेवाण फक्त भौतिक विकास यापूरती मर्यादीत राहिली आहेत. त्यामुळे 'आंतरिक विकास' झाला नाही. या सर्वांमुळे आपण आपली संस्कृती, संस्कृतीतील संसाधने आणि आपले मुळ विचारमूल्ये यापासून दुर जाऊन आत्मविश्वासाचा अभाव, भिती, डिप्रेसन, मनाची दुर्बलता, मेहनत न करण्याची प्रवृत्ती, एकलकोंडेपणा, व्यसनाधिनता, स्पर्धात्मकता यांना बळी पडलेलो आहोत. त्यामुळे आपल्याला जर पुर्ण विकसित व्हायचे असेल तर आपली स्वतःची आंतरिक (मनाची) प्रगती समजून घेऊन विकास करावा लागेल. यासाठी आपण आपल्या संत, महापुरुष यांचे विचार यांना जवळ केले पहिजे; तरच आपल्या मनाची प्रगती होऊन आपण खऱ्या अर्थाने 'व्यक्ति विकासाकडे वाटचाल करू शकतो.

व्यक्तिमत्व विकास व ध्येय निर्धारण

मागील पाठांत आपण व्यक्तिमत्व विकासाकडे वाटचाल करण्यासाठी आंतरिक प्रगती किंवा विकास याची आवश्यकता असते, याची माहिती पाहिली. या पाठात आपण आंतरिक प्रगती करतांना व्यक्तिमत्व विकास कसा घडून येतो, याची माहिती घेऊया.

या पुर्वीच आपण पाहिले की, आपली भौतिक प्रगती होणे म्हणजे आपला आत्मिक विकास झाला असे म्हणता येणार नाही. तर तो कसा करावा किंवा व्यक्तिमत्व विकास घडवून आणतांना आपण कोणत्या तत्त्वांवर लक्ष केंद्रीत करावे, हे महत्वाचे आहे. त्याचा आढावा पुढील प्रमाणे घेऊया.

1. आत्मविश्वास :-

आपला आत्मविश्वास जर मजबूत असेल तर आपण जीवनात प्रत्येक ठरवलेले ध्येय गाठू शकतो, हे लक्षात घेतले पाहिजे. त्यासाठी आपण सकारात्मक विचार करून आचरणात आणणे गरजेचे आहे. ज्याला आपण सकारात्मकता (Positivity) असे म्हणतो. सकारात्मकता ही विचार आणि, आचार या दोन्ही बाजूंनी असली पाहिजे त्यासाठी महात्मा गांधी अंतःकरणशुद्धीचा मार्ग सांगतात. अशी अंतःकरणशुद्धी आपल्याला सत्य मार्गाने प्राप्त होऊ शकते आणि हीच सत्यता आचरणात व वर्तन शुद्धीवर भर देत असते, असे महात्मा गांधी म्हणतात.

डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर सुद्धा आपणास प्रामाणिकतेचा मंत्र सांगतात. आपण जीवनात जर निष्ठा म्हणजेच प्रामाणिकता ठेवली, तर आपले जीवन अधिक सुखकर बनण्यास मदत होईल, असे ते आपल्याला वारंवार सांगतांना, त्यांच्या विचारावरून दिसून येते.

धोडक्यात, आपल्या जीवनात, म्हणजेच विचारात व वर्तनात जर सत्यता, निष्ठा किंवा प्रामाणिकता आणली तर आपण जीवन जगण्याचा हा जो मार्ग निवडला आहे, त्यात अधिक उत्साह आपणास दिसून येईल, आणि हा उत्साह म्हणजेच आपल्या जवळ येत असलेला आत्मविश्वास होय. आपण दैनंदिन जीवन जगत असताना एक विद्यार्थी, एक नागरिक म्हणून पुढे येताना आपली आपल्या जीवनाप्रती प्रगती, प्रामाणिकता व निष्ठा असली पाहिजे. आपण जे काम करतो, जे आचरण ठेवतो त्यात निष्ठा असेल तर उशीरा का होईना, ते काम हळूहळू मोठे ध्येय गाठते.

निष्ठा आणि प्रामाणिकता असेल तर व्यक्ती आपल्या कर्तव्याप्रती सत्यनिष्ठा होवून कार्य करीत राहील. त्यामुळे अप्रामाणिकता दूर होऊन आधुनिक काळातील भ्रष्टाचार, लाच लुचपतपणा यांना आळा बसेल. एक चांगला नागरिक आणि व्यक्ती म्हणून समाजात वावरत असताना, तो आत्मविश्वासाने जीवन जगत राहील. धोडक्यात आपला व्यक्तिमत्व विकास घडवून येण्यासाठी आपल्याला अंगी आत्मविश्वास निर्माण होणे गरजेचे आहे.

आपले ध्येय गाठण्यासाठी देखील असा आत्मविश्वास आवश्यक असून त्यातून आपला व्यक्तिमत्व विकास तर घडून येईलच, पण आपण जीवनात जे ध्येय ठरविले आहे, ते प्राप्त करण्यास मदत मिळेल. ज्याप्रमाणे ध्येय गाठण्यासाठी मेहनत व त्यातील साधनांप्रती कर्तव्य निष्ठेची आवश्यकता भासते, तसेच त्या कार्याप्रती किंवा कर्तव्याप्रती निष्ठा आणि स्वतःशी विश्वास बाळगणे देखील गरजेचे असते. डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर

महणतात, 'आपण कार्य किती करतो याला महत्त्व नसून ते करीत असताना, आपली निष्ठा किती आहे, याला महत्त्व आहे. निष्ठा बाळगून केलेले कोणतेही कार्य आत्मविश्वास निर्माण करते, म्हणून आपल्या व्यक्तिमत्त्वाचा विकास तर घडून येतोच, पण त्याबरोबर आपले ध्येय गाठण्यास देखील मदत मिळते.

श्रम साधना, कर्मण्यवाद आणि कष्ट करण्याची प्रवृत्ती

व्यक्तिमत्त्व विकास घडवून आणताना दुसरा मूल्यवान मार्ग म्हणजे श्रमसाधना करणे होय, अर्थात आपल्याला दिलेले किंवा आपण स्वीकारलेले कर्म, कार्य करीत राहणे, यात मेहनत, कष्ट करण्याची तयारी आपल्यामध्ये निर्माण होणे गरजेचे आहे.

महात्मा गांधीजींच्या मते, मनुष्य केवळ भाकरीवर जगणारा जीव नाही तर ज्ञानप्राप्ती हे सुध्दा त्याचे लक्ष आहे, सृष्टीतील प्रत्येक जीव हा श्रम करून जगत असतो. श्रम न करता जगणे म्हणजे पाप आहे, अशी आपली भारतीय संस्कृती सांगते. सर्वांनी जर आपल्या गरजेपुरते श्रम केले तर व्यक्तिमत्त्व विकासासाठी ते पूरक ठरेल. कष्ट करण्याची प्रवृत्ती मानवामध्ये असणे, हे जिवंतपणाचे लक्षण आहे. गांधींच्या मते, श्रमसाधना केल्याने आपल्याला उपजीविकेचे साधन उपलब्ध होईलच, पण त्यासोबतच आपला व्यक्तिमत्त्व विकासही घडून येईल. श्रम करणे म्हणजेच 'यज्ञ करणे होय'. सर्वांनी श्रम साधनेला महत्त्व दिल्याने गरीब-श्रीमंत असा भेद राहणार नाही. आपल्या भारतीय संस्कृती आणि धर्मग्रंथांमध्ये श्रमसाधना किंवा कर्मण्यवाद याला यज्ञ म्हटले आहे.

वरील श्रम साधनेचा किंवा कर्मण्यवादाचा आधुनिक अनुषंग घेतल्यास, आपणास असे दिसून येते की, अंग मेहनत, शारीरिक श्रम हे जसे आजच्या वर्तमान युगात स्वास्थ्य, आरोग्य ठेवण्यासाठी उपयोगी आहेत, तसेच ते व्यक्तिमत्त्व विकासासाठी देखील महत्त्वाचे ठरते. कुठल्याही शाळा, महाविद्यालय यातून शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांनी अभ्यासुवृत्ती ठेवून त्यासाठी मेहनत घेणे गरजेचे ठरते. आजचा काळ हा स्पर्धात्मक असल्याने आपले ध्येय, लक्ष कोणते आहे ते ठरवून त्यासाठी परिश्रम घेण्याची तयारी ठेवावी लागेल. तसेच शिक्षण पूर्ण झाल्या नंतरही / किंवा पदवी मिळाल्यानंतरही स्वतः श्रम साधनेचा मंत्र कायम स्वतः मध्ये रुजविणे आवश्यक आहे.

शारीरिक श्रम किंवा कष्ट करण्याची प्रवृत्ती अंगी रुजविणे गरजेचे असून त्यासाठी महाविद्यालय स्तरावरील (NSS / NCC) यासारखे उपक्रमात सहभागी व्हावे. आपली कौटुंबिक पार्श्वभूमी लक्षात घेऊन आई-वडील यांना घरकामात मदत करणे, घरातील शेतकाम किंवा इतर संसाधनात सहभागी होणे, आवश्यक आहे. आपण लहान-मोठे काम स्वीकारून त्यातून आपल्या कुटुंबाला आर्थिक हातभार कसा लागेल यासाठी प्रयत्नशील राहिले पाहिजे.

श्रम साधनेतून शारीरिक आरोग्य देखील चांगले राहण्यास मदत मिळते. शारीरिक श्रम केल्यास शरीराचा व्यायाम होऊन शारीरिक क्षमता वाढेल. शारीरिक श्रम केल्यास इतर अनावश्यक श्रम करण्याची आवश्यकता भासणार नाही. लक्षात ठेवा, विद्यार्थी मित्र हो!, साधना ही बौद्धिक व शारीरिक दोन्ही असणे गरजेचे आहे. बौद्धिक श्रमसाधना म्हणजेच वाचन, मनन आणि चिंतन यावर भर देणे होय. विद्यार्थी जीवनाला आयाम देण्यासाठी हे तिन्हीही गुण आवश्यक असून त्यातून आपली प्रतिभा व व्यक्तिमत्त्व घडून येईल.

शारीरिक श्रम म्हणून आपण नियमित घरी, कार्यालय किंवा आपल्या कुटुंबाला उपयोगी ठरणारे शारीरिक श्रम करू शकतो. शारीरिक श्रमातून आरोग्य चांगले राहण्यास मदत मिळेल तसेच आपले स्वावलंबनही वाढेल, तेव्हा श्रमसाधना हा गुण जपण्यास आपण सर्व प्रयत्न करू या.

अधिकारापेक्षा कर्तव्यावर भर

आधुनिक काळात आपण ज्याप्रमाणे आपल्या अधिकाराप्रती जागरूक असतो, त्याचप्रमाणे आपण आपले कर्तव्य देखील जागृक राहून पार पाडले पाहिजे. आपण नेहमी अधिकार उपभोगण्या प्रति सज्ज झालेले असून कर्तव्याप्रति मात्र आपण उदासीन झालो आहोत. त्यामुळे आपली कर्तव्य भावना शून्य होऊन कर्माप्रती उदासीनता वाढलेली दिसून येते. आपल्या अंगी जर कर्तव्य भावना असेल तर अधिकार आपोआपच सक्षम होऊ शकतात. कारण आपण आपली कर्तव्ये पार पाडताना इतरांच्या अधिकारांना स्थान देत असतो.

एक नागरिक म्हणून आपली समाजाप्रती, एक कुटुंबाचा घटक म्हणून कुटुंबाप्रती आपली कर्तव्य भावना निर्माण झाल्यास, कुटुंब आणि समाज घडवण्यास आपला हातभार लागतो. याचाच परीणाम म्हणजे एक चांगले राष्ट्र उभे राहण्यास मदत मिळते.

यासाठी मी आपणास जपान या राष्ट्राचे उदाहरण देऊ इच्छितो. दुसऱ्या महायुद्धात जपान राष्ट्रावर दोन वेळा अणुबाँब स्फोट घडवून आणला होता. त्यामुळे तेथील जीवनमान पूर्णतः विस्कळीत झाले होते आणि मनुष्यहानी देखील खूप प्रमाणात झाली होती.तेथील अर्थव्यवस्था पुर्णपणे मोडून पडली होती. मात्र तेथील नागरिकांनी हळूहळू आपल्या कर्तव्याप्रती एकजुटीने जागृक होऊन आपले राष्ट्र पुन्हा उभे केले. त्यासाठी त्यातील प्रत्येक नागरिकांनी आपल्या कुटुंबात कर्तव्य भावना जागृत करून कुटुंब व समाज यांची उभारणी केली. त्याचा परिणाम असा दिसून आला की, तेथील राष्ट्रत उत्तम प्रगती, व्यवस्थितपणा, सशक्तिकरण दिसून आले आहे. या राष्ट्रातील नागरिकांनी केवळ शासनकर्त्यांनी दिलेल्या अधिकारांवर विसंबून न राहता, आपल्या कर्तव्यांना महत्त्व देऊन कुटुंब व समाज घडवून आणला आहे, हे संपूर्ण जगासाठी फार मोठे उदाहरण म्हणून सांगता येईल .

कर्तव्य पालन करताना सेवाभाव डोळ्यापुढे ठेवल्यास त्यातून कार्य करण्याची किंवा कर्तव्य पालन करण्याची प्रेरणा मिळते. ही आवड निर्माण झाल्यास विविध क्षेत्रात समाजसेवक तयार होऊन त्यांच्या हातून समाज आणि राष्ट्र यांची सेवा घडून येईल. ही सर्व जादू अधिकारापेक्षा कर्तव्य पालनावर भर दिल्यास घडून येईल, यात शंका नाही. महात्मा गांधी म्हणतात, स्वराज्य किंवा पूर्ण स्वातंत्र्य म्हणजे केवळ अधिकारांचा उपभोग घेणे असा नसून, कर्तव्य पार पाडणे असा देखील त्याचा अर्थ आहे, यात इतरांच्या प्रती असलेल्या कर्तव्य पालनाची देखील बाजू सांगितलेली आहे. हे तत्व आपल्याच प्रदेशात राहून शेजाऱ्यांसह सर्व लोकांविषयी सेवाभाव शिकविते आणि शेजाऱ्यांची सेवा करून एक प्रकारे मनुष्य आपल्या समाजाप्रती असलेल्या जगाप्रति, समाजाप्रती असलेल्या धर्माचे व कर्तव्याचे पालन करीत असतो. उदाहरणार्थ, यामुळे महात्मा गांधींनी आपल्या लोकांना स्वदेशी हा मूलमंत्र दिला होता. त्यांच्या मते स्वदेशी मध्ये निस्वार्थ सेवेच्या पालनाचा भाव असून राज्याच्या प्रति आपल्या कर्तव्य पालनाच्या सेवेचा भाव अभिप्रेत आहे.

स्वच्छता आणि नीटनेटकेपणा

व्यक्ती, कुटुंब, समाज आणि राष्ट्र यांची उभारणी करण्यासाठी स्वच्छता आणि नीटनेटकेपणा या तत्त्वांचा स्वीकार करणे तितकेच महत्त्वाचे आहे, जितके जगण्यासाठी अन्न आवश्यक समजले जाते. आधुनिक नागरिक समाजाची रचना उभी राहत असताना आपल्याला कर्म, अर्थ याबरोबरच स्वच्छता व नीटनेटकेपणा याला देखील महत्त्व देणे क्रमप्राप्त ठरते. महात्मा गांधी म्हणतात, नागरीसमाज म्हणजेच अध्यात्मिक, नैतिक व शारीरिक साधनसंपत्ती जुळवून सर्वांच्या हितासाठी काम करणे होय. म्हणजे समाज निर्मितीमध्ये शारीरिक साधनेला महत्त्व दिलेले आहे. ही शारीरिक श्रम साधना, व्यायाम करून जशी करता येते, तशीच ती शारीरिक शुद्धतेचा देखील मंत्र देत असते. शिवाय शरीर शुद्ध आणि स्वच्छ ठेवणे हे जेवढे महत्त्वाचे आहे तेवढेच आपले शरीर स्वच्छ ठेवणे देखील गरजेचे आहे. शारीरिक स्वच्छता व नीटनेटकेपणा याला महत्त्व देताना खालील बाबी लक्षात घ्याव्या.

१) पोशाख :-

आपला पोशाख स्वच्छ धुतलेला व त्याला इस्ती केलेला असावा. तो फाटलेला असेल तर व्यवस्थित शिवून घातलेला असावा. शक्यतः शाळा, महाविद्यालय येथे वावरत असताना, भडक रंगाचे, देह प्रदर्शन करणारे कपडे वापरू नये, प्रसंगानुसार पोशाख वापरण्यास प्राधान्य द्यावे.

२) व्यसनमुक्त शरीर:-

शारीरिक स्वच्छतेमध्ये निर्व्यसनी असणे हा एक गुण देखील महत्त्वाचा आहे, तोंडात सतत चघळण्यासाठी, पान -चुना, तंबाखू, गुटखा किंवा इतर कोणतेही सुपारी चघळण्याचे व्यसन असणे, मद्यपान करणे हे जसे शारीरिक दृष्ट्या धोक्याचे आहे, तसेच ते रोग्याला निमंत्रण सुद्धा आहे. समाजात व्यक्तींचे जडणघडण होताना या गोष्टी टाळाव्यात. त्यापासून दूर राहणे हे फार महत्त्वाचे ठरते. विद्यार्थी आणि सभ्य नागरिकी समाजासाठी या गोष्टी कधीही घातक ठरतात.

३) बोलण्यातून व्यक्तिगत जडणघडण

आपण जे बोलतो त्यातून देखील आपला नीटनेटकेपणा दिसून येत असतो. आपले म्हणणे मोजक्या शब्दात मांडणे, दुसऱ्याचे ऐकून घेणे, बोलताना चांगली सभ्य भाषा वापरणे हा व्यक्तिमत्त्वाचा भाग आहे. त्यातूनच आपले विचार व आपले व्यक्तिमत्व दिसून येते. आपल्या व्यक्तिमत्व विकासाची जडण -घडण होत असते. आपला व्यक्तिमत्व विकास घडवून येताना, निर्णय घेताना हा गुण दिसून आला पाहिजे.

४) नेतृत्व निर्णयक्षमता

नेतृत्व करण्याची क्षमता हा आपल्या नेटनेटकेपणाचा अत्यंत महत्त्वाचा गुण आहे प्रत्येक कामात नियोजन व निष्ठा ठेवल्यास त्यातून निर्णय क्षमता दिसून येते. अशी निर्णय क्षमता ही नेतृत्व गुणाला पोषक ठरते. नेतृत्व गुण हा फक्त आपल्यापुरता मर्यादित न राहता इतर सहभागी लोकांच्या विकासाला हातभार लावीत

असतो. त्यामुळे त्यांच्या विकासाबरोबरच आपला ही विकास देखील घडून येतो, व आपले नेतृत्व पुढे येते. यातून आपल्या नीटनेटकेपणाचा अत्यंत महत्त्वाचा गुण दिसून येतो.

वैज्ञानिक दृष्टिकोन

जीवन जगत असताना आपल्या अवतीभवतीच्या क्रिया प्रक्रिया घटना घडत असतात त्या जाणून घेणे हा मानवी स्वभाव आहे. उपजत आपल्या जीवनात आपण नवीन नवीन गोष्टी शिकत असतो. त्या जाणून घेण्याचा प्रयत्न करीत असतो. मात्र प्रत्येक गोष्टीचे निरीक्षण करून आपण आपली जी धारणा बनवतो, किंवा मानतो तिला वैज्ञानिक दृष्टिकोन ठेवणे गरजेचे आहे. थोडक्यात जीवन जगत असताना आपण वैज्ञानिक दृष्टिकोन बाळगला पाहिजे. आपणास प्रेम, परोपकार, सहकार्य शांतता सद्भावना या गोष्टी शिकवत असताना, आणि ती मूल्य रुजवतांना, हा गुण कामी पडतो. दुसरीकडे आपल्या दृष्टीकोणासंबंधी वैज्ञानिकता बाळगण्यास सांगत असतांना, मात्र त्याबाबत मी असा सांगेल की आध्यात्मिकता किंवा नीती मूल्य शिकणे आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोन बाळगणे या दोन्ही गोष्टी परस्पर पूरक आहेत. अध्यात्म याचा अर्थ अंधश्रद्धा तर नव्हेच, परंतु त्याला वैज्ञानिक जोडही आपण देऊ शकतो. सत्य आणि नियम हा वैज्ञानिक दृष्टिकोनाचा गाभा आहे. प्रत्येक गोष्ट सत्यता पूर्ण, कसोटी व नियमन आणि नियम याची सांगड घालून स्वीकारणे, त्या संबंधित ध्येय गाठणे, हे वैज्ञानिक दृष्टिकोनाला आवश्यक आहे, त्यात विश्वास या गुणांचा अंतर्भाव होतो.

वैज्ञानिक दृष्टिकोन ठेवून कार्य करीत राहिल्यास अनेक प्रेरणा मिळतील. त्यातील काही मुद्द्यांवर आपण चर्चा करूया! मनुष्य एक जन्मतः जिज्ञासू प्रवृत्ती घेऊन आला आहे. त्याच्या अवतीभवती सतत नवीन नवीन घटना घडत असतात त्यातून त्या सिद्ध करण्यासाठी वैज्ञानिक दृष्टिकोन निर्माण होणे गरजेचे ठरते. त्या का घडल्या? कशा घडल्या?, व त्याचा परिणाम काय आहे किंवा अध्यात्म स्वीकारणे या गोष्टी अंधश्रद्धेतून कधीही बघता येणार नाही. एखादा सिद्ध झालेला प्रयोगावर आपण श्रद्धा ठेवतो याचा अर्थ आपण या गोष्टीचा स्वीकार करतो. त्यातून गोष्टीचा स्वीकार करावा असे नव्हे मांजर रस्त्याने आडवी गेली, अंगात देव देवता येणे, बुवाबाजी, भोंदूगिरी, आणि कर्मकांड या गोष्टी वैज्ञानिक पातळीवर सिद्ध होत नाही. त्यामुळे त्या अंधश्रद्धा आहेत, हे लक्षात घ्यावे. अध्यात्म हा शरीर व मन यांना ऊर्जा देणार घटक असून त्याचा कल अंधश्रद्धा वाढविणे, असा नाही तर तो वैज्ञानिक दृष्टिकोनाला पूरक ठरत असतो. अध्यात्माला फार तर आपण एक उत्तम जीवन जगण्याची प्रेरणा किंवा उपचार पद्धती म्हणू शकतो, त्यामुळे वैज्ञानिक दृष्टिकोन मजबूत होण्यास मदत मिळते. विज्ञान आणि जीवन यांची योग्य सांगड घालणे, विज्ञानाची कास धरणे, गरजेचे आहे. म्हणजे विज्ञानाने सिद्ध केलेल्या किंवा निर्माण केलेल्या गोष्टी घडून येतात. आपले विचार, ध्येय आणि चिंतन हे विज्ञानाकडे कल असणारे असावेत.

वैज्ञानिक दृष्टिकोन प्रधान शब्द असून त्याचा आपली संस्कृती मूल्य जोपासण्यास देखील तितकीच मदत होऊ शकते. शिवाय या मूल्यांना जिवंत ठेवून वैज्ञानिक दृष्टिकोन बाळगल्यास आपले जीवन सुखकर होण्यास मदत मिळेल. खरे पाहता वैज्ञानिक दृष्टिकोन हा असा गुण आहे की ज्याची जोपासना केल्याने मनुष्याला निश्चित ध्येय गाठण्यास मदत मिळेल, व त्याचा उपयोग मानवी क्षमता व व्यक्तिमत्व विकास सक्षम करण्यासाठी निश्चित होईलच.

भारतीय संस्कृतीचा स्वीकार व राष्ट्रभक्ती

हे जरी खरे असले की आपल्या अवतीभवती विज्ञान आणि जागतीकीकरणाने प्रगती करून निर्णायक सुख सोयी निर्माण केल्या आहेत. परंतु ब-याचदा अशा संस्कृतीचा विपर्यास करणाऱ्या साधनेतून मानवी समाजाची नैतिकता वाढलेली दिसत नाही, म्हणून आधुनिक पाश्चात्य संस्कृतीचा वापर हा देखील आपण आपल्या बुद्धीनुसार केला पाहिजे. ज्या गोष्टी भारतीय संस्कृतीला घातक आहेत, त्या टाळणे गरजेचे आहे. महात्मा गांधी भारतीय संस्कृतीला सभ्यता मानतात. त्यांच्या मतानुसार, जीवनाच्या साध्याला आणि 'लक्ष' ला प्राचीन आध्यात्मिक संस्कृतीशी एकरूप करण्यातच भारतीय आणि संपूर्ण समाजाचे कल्याण होऊ शकते. त्यांनी त्यासाठी मानवी जीवनात, समाजात सभ्यता, संस्कृती याचा अंतर्भाव सांगितला आहे. सभ्यता म्हणजेच मनुष्याला जीवनात मार्ग दाखविणारी वागणुकीची पद्धत होय. संस्कृतीच्या विविध अंगांशी संबंधित विचार महात्मा गांधी नी व्यक्त केले आहेत. त्याच्यामध्ये आदर्श विचार, आदर्श वर्तन, आदर्श तत्त्वाचा अंगीकार, ही भारतीय संस्कृतीची ओळख आपणास दिसून येते. आपली भारतीय संस्कृती मनुष्याला मानवी धर्म पालन करण्यासाठी मार्गदर्शन करते. त्यामुळे आपण भारतीय संस्कृतीचा स्वीकार करणे गरजेचे ठरते.

१) संस्कृतीचा स्वीकार

आपण आपल्या भारतीय संस्कृतीचा स्वीकार केला पाहिजे. आपली संस्कृती अत्यंत प्राचीन, असून ती सभ्यता रुजविण्यास सतत प्रयत्न करीत असते. तिचा आपण आपल्यापासून स्वीकार करून तिची तत्त्वे सर्वत्र रुजविण्याचे काम प्रत्येकाचेच आहे. सत्य, अहिंसा, सर्वधर्मसमभाव या गोष्टी अंमलात येतील व आपण त्यामुळे नवीन पिढीचे प्रतिनिधित्व होईल, यासाठी संस्कृतीचा स्वीकार करणे गरजेचे आहे.

२) आपला ऐतिहासिक वारसा

आपल्या ऐतिहासिक वास्तू, इतिहासात अमर झालेल्या महापुरुषांच्या स्मृती, स्मृति स्थळे हा आपला ऐतिहासिक वारसा आहे. त्यांचे जतन, संरक्षण करणे आपले कर्तव्य आहे. गड किल्ले यांच्या रक्षणासाठी, संस्कृती साठी आपण सतत जागरूक असले पाहिजे.

३) वाचन संस्कृती

'वाचाल तर वाचाल' हे ब्रीदवाक्य लक्षात घेऊन आपण वाचनाची व लेखनाची आवड जोपासणे गरजेचे आहे. निरनिराळे ग्रंथ, ऐतिहासिक ग्रंथ, विज्ञाननिष्ठ व भौतिक भौगोलिक ग्रंथ तथा कादंबरी, प्रवास वर्णन, चरित्र

लेखन यांच्या वाचनाच्या आवडीची विद्यार्थी म्हणून आपण जोपासना करावी.. यातून आपणास वाचन व लेखनाची प्रेरणा मिळेल. ही प्रेरणा आपणास जीवन योग्य पद्धतीने व सुसूत्रबद्धपणे जगण्यासाठी मदत करेल. आपणास आपल्या निर्णयक्षमता, कल्पना यांना साक्षात उतरवण्यास याची मदत होईल.

४) राष्ट्रभक्ती व बंधुता

आपल्यावरील भारतीय संस्कृतीच्या संस्काराचा परिणाम असा झालेला आहे की, ती आपणास सतत राष्ट्रभक्ती प्रदान करीत आहे, हे लक्षात असू द्या. आपणास माहिती असावे, की आपली राजकीय संस्कृती व ऐतिहासिक वारसा फक्त मोठा नसून त्यातून आपल्याला सतत ऊर्जा व प्रेरणा घेता येईल.

आपल्या देशासाठी व संस्कृतीसाठी ज्या ज्या महान पुरुषांनी बलिदान दिले आहे, त्यांची माहिती ठेवणे, त्यांचा आदर्श ठेवणे, ते आपले आद्य कर्तव्य ठरते. त्याचा आदर्श बाळगून तो पुढे ठेवून निर्णय घेणे, ऐतिहासिक वास्तु संस्कृतीशी संबंधित ग्रंथ याचे पुनर्जीवन करणे, ही सर्वसामान्य लोकांपर्यंत पोहोचविणे गरजेचे असल्यामुळे त्या पोहोचवण्यासाठी प्रयत्न करणे हेही आपले कर्तव्य ठरते. आपली राष्ट्रीय संपत्ती, स्मृती चिन्हे, ग्रंथे, वस्तू या संबंधित जागरूक राहून लोकांना अभिमान ठेवण्यास, बाळगण्यास उद्युक्त करणे हीच आपली खरी देशसेवा व राष्ट्राची राष्ट्रभक्ती ठरते. वरील अनेक मार्गांनी आपण आपली संस्कृती व राष्ट्रभक्ती जिवंत ठेवू शकतो. त्यासाठी फक्त आपणास इच्छाशक्तीची गरज आहे,

त्यासाठी सर्व मिळून सुरुवात करूया !

पाठ -9
निसर्ग मित्र बना !

विद्यार्थी मित्र हो, 'निसर्ग मित्र' ही संकल्पना आजच्या काळात नवीन वाटत असली तरीही निसर्गाचा आणि मानवी जीवनाचा फार जवळचा संबंध आहे.

आपल्या जन्मापासून ते मृत्यूपर्यंत हवा, पाणी, नदी, नाले, जंगले, वृक्ष, निरनिराळे सजिव प्राणी यांचा आपल्या जीवनमानाशी संबंध येत असतो. रानटी अवस्थेतील मनुष्य तर या सर्वांच्या सानिध्यातून विकसित होत गेला आहे. प्रत्येक अवस्था आणि स्थितीतून जात असताना मनुष्याला निसर्गाने साथ दिलेली आढळते. आपले सण-उत्सव, जन्म-मरण समारंभ हे सर्व निसर्ग सानिध्यातून साजरे होतात. त्यामुळे भारतीय संस्कृतीत निसर्गाला फार महत्वाचे स्थान प्राप्त झाले आहे, जो प्रदेश नैसर्गिक साधन-संपत्तीने परिपूर्ण आहे, तो विकसित प्रदेश मानला जातो, तेथील संस्कृती पुढारलेली व जूनी आहे असे म्हटले जाते. त्यामुळे "आपण सर्वांनी निसर्गासोबत नाते जोडून त्याच्या संवर्धनासाठी प्रयत्न केला पाहिजे.

निसर्गसंवर्धन ही संकल्पना फार अलिकडच्या काळात जोर धरू लागली आहे. त्याचे कारण म्हणजे आधुनिक युगात उदयास आलेल्या मिडीया तंत्रज्ञानातून आपण तीची माहीती व महत्व समजून घेत आहोत. त्यापूर्वी निसर्ग संवर्धन ही संकल्पना कागदोपत्री होती, असे म्हणावयास हरकत नाही. 80 व 90 च्या दशकापासून मात्र आपण पाऊस, पाणी यांच्या तुटवड्यास सामोरे गेलो. 1962 च्या महाराष्ट्रातील दुष्काळाने तर पाऊस न पडल्याने किती मोठ्या काळापर्यंत किंवा अनेक पिढीचे भविष्य, जीवनमान धोक्यात आलेले दिसून येते. पोण्याच्या पाण्यापासून तर जीवनमान जगण्यासाठी आवश्यक मुलभूत गरजांपर्यंतच्या तुटवड्यास व परिणामास सामोरे जावे लागले. या सर्वांचा अभ्यास केल्यास असे जाणवते की, आपण जंगले, वने, उपवने यांना प्राधान्यच दिले नव्हते. त्यामुळे साहाजिकच नैसर्गिक पाणी धरून ठेवण्याच्या स्त्रोतांवर परिणाम झाला. वृक्षतोडीच्या घटनांमुळे आपली नदी, ओढे, जंगले ही संकल्पना आणि त्याच्याशी निगडित जीवनमान नष्ट होत गेले. गावपातळीवर देखील वने, उपवने यांचे संवर्धन न केल्याने त्यांचा परिणाम आपणास भोगावा लागला. वाढते शहरीकरण, नागरीकीकरण यामुळे जंगले नष्ट झाली, नद्या प्रदूषित झाल्या तर छोटी - छोटी तलाव यांचे रूपांतर नाले व गटार यात झालेले आहे. त्यामुळे निश्चितच त्याचा परिणाम आपणांस भोगावा लागत आहे, त्याचाच परिणाम मानवी जीवनावर होऊन मनुष्य-प्राणी यातील संघर्ष होतांना दिसून येत आहे. त्यामुळेच अलिकडे निसर्ग संवर्धन संकल्पना जोर धरू लागली आहे.

80 आणि 90 च्या दशकापासून 'निसर्ग संवर्धन' ही संकल्पना मोठ्या पातळीवर राबविण्यास शासनाकडून सुरुवात झाली आणि जनतेचा देखील त्याला उत्स्फूर्त प्रतिसाद मिळत असलेला दिसून येत आहे. त्यातच आधुनिक मिडीया तंत्रज्ञानाने यात उडी घेउन लोकांना निसर्गाप्रती सकारात्मकपणे जोडण्याचे कार्य केलेले आहे, मात्र, असे असले तरीही आपण सर्वांनी जबाबदारीने ही 'निसर्ग संवर्धन' बंद होते त्यांनी बंद होऊ देता कामा नये, जंगले, वने, नदी-ओढे, स्वच्छ पाण्याचे स्रोत जंगलातील खनिजे, डोंगर दरी ही सर्व आपल्याला लाभलेली दैवी देणगी असून ती जशी च्या तशी भावी पीढीसाठी राखून ठेवणे हे, मनुष्य म्हणून आपले कर्तव्य ठरते, त्यासाठी स्वतः आणि समूह रूपाने आपण सर्वांनी मिळून प्रयत्न केला पाहिजे, निसर्गातील साधनांचा उपयोग घेत असतांना तो आवश्यक तेवढा घेऊन, त्यात वाढ करण्याचा प्रयत्न 'आपण' करावा. 'घर तिथे झाड,' 'पाणी आडवा, पाणी जिरवा,' जलसंवर्धन ' हे संदेश आपण सत्यात आणि प्रयोगात उतरवून तरुण युवक म्हणून त्यासाठी प्रयत्न करावेत. संत तुकाराम महाराज म्हणतात, वृक्ष वल्ली आम्हा सोयरे। वनचरे ।। याचा अर्थ जीवनात उतरवण्याचा आजचा काळ असून त्यासाठी युवकांनी प्रयत्न करावेत. कुटुंब, गाव, शहर अशा पातळींवर 'निसर्गसंवर्धन' ही संकल्पना राबवून त्यात सहभागी व्हावे. आपल्या कृतीतून सर्वांना निसर्गाप्रती जागृक करण्याचे कार्य, हाती घेतले पाहिजे. आजच्या काळात शासन स्तरावर निसर्गाप्रती अनेक उपक्रम हाती घेतलेले आहेत, त्याची माहिती होणे, त्यात सहभागी होणे, ती कृतीत उतरवण्यासाठी प्रयत्न करणे, हे आपले कर्तव्य आहे. निसर्गाने दिलेल्या साधनांचा जसा आपण उपभोग घेत आहोत, तसाच त्याच्या संवर्धनासाठी आपण प्रयत्न केला पाहिजे. त्यासाठी विद्यार्थी मित्रहो ! मी आपणास सल्ला देईल की, 'निसर्ग मित्र बना.' निसर्ग आपल्याला सर्व काही आणि भरपूर देतो त्या प्रती कृतज्ञता बाळगणे व त्यांनी जसे आपल्याला दिले तसे ते येणाऱ्या पिढीलाही प्राप्त होण्यासाठी त्याचे संवर्धन, संरक्षण करणे हे सर्वांचे विशेषता तरुणांचे कर्तव्य आहे.

शासकीय जनकल्याणाच्या योजना व

उपक्रम यांची माहिती व सहभाग

विद्यार्थी मित्रहो ! आपण आपल्या सभोवताली वावरत "असतांना निरनिराळ्या गोष्टींचे निरिक्षण व अवलोकन करीत असतो. निरनिराळे शासकीय जनकल्याणाचे धोरण व उपक्रम सुरु असून त्यांची माहिती मिळविणे व त्यात सहभागी होणे हे आपले कार्य ठरते.शासनाकडून जनतेसाठी निरनिराळे उपक्रम वेळोवेळी सुरु केले जातात.त्यांची माहिती घेणे, तिचा अभ्यास करणे ती एक युवक व नागरिक म्हणून कुटुंब, समाज व गावपातळीवर पोहचविणे हे आपले कर्तव्य आहेच.शिवाय त्यातील योग्य अयोग्य बाजू समजून घेऊन त्याचा अभ्यास करणे देखील आपणांस आवश्यक आहे.त्याचा आपण स्विकार तर तर आपल्या बरोबर लोकांना प्रेरणा मिळून त्यांचाही त्या योजनेत किंवा उपक्रमात सहभाग वाढविता येईल.

आपण पाहतो आहोत, अनेक जनकल्याणाच्या योजना व उपक्रम शासनाकडून आणल्या जातात परंतु आजही आपल्या सभोवताली असणाऱ्या लोकांचा त्यास पाठींबा मिळत नाही. तसेच शासकीय उपक्रम व नियम यांचे पालन करतांना लोकांचा सहभाग कमी दिसून येतो. याचे कारण म्हणजे या योजनांविषयी माहितीचा अभाव व त्यामुळे त्याचे महत्व माहित नसणे हे आहे.त्यामुळे आपले नुकसान तर होतेच पण सहभाग नसल्याने त्या योजना अथवा उपक्रम आणि नियम यांना अर्थ राहत नाही. उदा, पाणी अडवा - पाणी जिरवा', वृक्ष लागवड, झाडे लावा, झाडे जगवा या उपक्रमात पाहिजे तसा लोकसहभाग नसल्याने या योजना अजूनही यशस्वी झालेल्या नसून वर्षानुवर्षे त्यासाठी सरकारला निधी उभारावा लागतो. शिवाय नैसर्गिकपणे आपले नुकसान देखील होते आहे, जसे की पाणी टंचाई इत्यादी. दूसरे उदा. अनेक आरोग्य योजना साथीच्या व दुर्धर रोगांसाठी सरकार शासकीय खर्चातून पुढाकार घेऊन राबवित असते. मात्र त्याबाबत जनता उदासीन राहून त्यात सहकार्य करीत नाही. परिणामी शासनाचा वेळ, निधी वाया जातो व आपले सामाजिक आरोग्य देखील धोक्यात आलेले असते. उदाहरणार्थ, गावोगावी आरोग्य शिबिर राबवून शासनाद्वारे लोकांना रक्ततपासणी, लसी यांचा उपक्रम विनामूल्य राबविला जातो. मात्र जनता त्यात सहभागी होत नाही किंवा सहभाग अत्यंत कमी असतो हे आपल्या कोविड-19 च्या लसीच्या प्रकरणात अत्यंत ताजे उदाहरण म्हणून घेता येईल.

नियमांच्या बाबतीत पण शासनाद्वारे सक्ती केल्याशिवाय आपण नियमांचे पालन करताना दिसत नाही. रस्त्यावरील नियम असो, आरोग्याच्या बाबतीत नियम असो किंवा दैनंदिन जीवनातील नियम

असो,त्यासाठी आजही आपल्या जनतेचा सहभाग फार अपुरा दिसून येतो. जिथे सक्ती केली जाते अथवा दंडात्मक कार्यवाही केली जाते, त्याच ठिकाणी आपण थोडे फार प्रमाणात सहभाग देतो. परंतु आजही आपली जनता निरनिराळ्या शासकीय योजना व उपक्रमाबाबत उदासीन असलेली दिसून येते. स्वच्छतेबाबत अनेक नियम आज शासन राबवित आहेत,मात्र स्वच्छता ठेवण्यास आपल्या जनतेचा सहभाग कमी आहे. गाव तिथे शौचालय,गाव तिथे शेततळे या योजना असून देखील पाणी संवर्धनास किंवा शौचालयाच्या वापरास लोक प्राधान्य देत नाहीत. त्या नियमांना हरताळ फासतात. तीच भूमिका 'घरोघरी वृक्षारोपण' या योजनेबाबत आहे.घरातील सांडपाण्याबाबत देखील अशीच भूमिका आज लोक घेताना दिसतात.त्यामुळे आपला परिसर स्वच्छ,सुंदर,वनराईयुक्त, आरोग्यदायक होण्यास अनेक वर्षांचा कालावधी लागत आहे. त्याकरिता अनेक नियम, उपायोजना शासन राबवताना दिसते, मात्र जनतेचा सहभाग फार कमी आहे. त्यासाठी आपण तरुण युवकांनी एकत्र येऊन यासाठी जनजागृती केली पाहिजे. आपल्यापासून सुरुवात केली तर निश्चितच त्यावर जागरूकता वाढून लोक सहभाग वाढीस लागेल.

लोकसहभाग हा आजच्या काळातील कोणत्याही उपक्रमासाठी आवश्यक असा घटक झाला आहे. केवळ मोठा निधी, मोठे कार्यक्रम, मोठे उपक्रम शासनाद्वारे राबविले जावे व आपल्यापर्यंत ते पोहोचविले जावे, ही अपेक्षा चुकीची असून त्यासाठी जनजागृती करून सहभागीत्व वाढले पाहिजे, आणि हे कार्य युवक व युवती यांनी हातात घेतले पाहिजे. आपल्या भविष्यकालीन गरजा व उपाय लक्षात घेऊन त्या दृष्टीने शासनाचे सहकार्य घेऊन तरुणांनी प्रयत्न केला पाहिजे. **लोकांमध्ये** जागृती केली पाहिजे, तरच लोकांचा सहभाग वाढण्यास मदत होईल शासकीय योजना व उपक्रमांना खरा अर्थ प्राप्त होईल. वेळोवेळी जाहीर होत असलेल्या जनहिताचे उपक्रम यांची माहिती घेऊन त्याची प्रक्रिया समजावून घेऊन ते लोकांना समजावून सांगणे,त्यात सहभागी होण्यासाठी त्यांना प्रवृत्त करणे. हे तरुणांचे काम आहे, सक्रिय राजकारणात येण्यापूर्वी तरुणांनी हे उपक्रम हाती घेणे अपेक्षित आहे.

G.S. Pandh

Principal,
Kala Mahavidyalaya,
Malkapur, Akola (MH)

Syllabus " Ethics In Political Science" 2021-22

Page No	
Date	

अभ्यासक्रम
राज्यशास्त्रातील नीतीमूल्ये

- * प्रस्तावना :-
- १) पाठ - १ निरीक्षण व अवलोकन
- २) पाठ - २ व्याप्ती विकास
- ३) पाठ - ३ व्याप्तीगत विकास व ध्येय निर्धारण
- ४) पाठ - ४ अम साधना, कर्मव्यवहार आणि कष्ट करण्याची प्रवृत्ती
- ५) पाठ - ५ आधीकारापेक्षा कर्तव्यावर भर
- ६) पाठ - ६ स्वच्छता आणि नीटनेटकेपणा
- ७) पाठ - ७ वैज्ञानिक दृष्टीकोन
- ८) पाठ - ८ भारतीय संस्कृतीचा स्वीकार व राष्ट्रमक्ती
- ९) पाठ - ९ शासकीय धोरण, उपक्रम यांची आवड व सहभागित्व
- १०) पाठ - १० निसर्गमित्र बना !

D.H.A.
Head of the Department
Department of Political Science
Arts College, Malkapur, Akola

G.S.Pandey
Principal,
Arts College, Malkapur, Akola